

Minucius Felix – Octavius

OCTAVIUS

I. Valahányszor el-eltűnődtem és eszembe jutott derék és meghitt barátom, Octavius, olyan kellemes érzés és lelkesedés töltött el, hogy úgy látszott, mintha nem egy átélt és rég letűnt idő emlékét idézném fel lelkemben, hanem valahogyan magam szállnék vissza a múltba: 2 mert minél inkább távolodott alakja szemem elől, annál jobban vésődtek vonásai szívembe, mintegy legbensőbb érzéseimbe. 3 Nem véletlen, hogy távozása után mérhetetlenül vágyakoztam e kiváló és jámbor ember társaságára, hiszen ő maga is oly szeretettel viseltetett irántam, hogy tréfában és komoly dolgokban teljesen egyezett akaratunk, olyannyira, hogy azt hihette volna az ember rólunk: egy lelket osztottak ketté számunkra. 4 Tehát egyedül ő volt bizalmasom kedvteléseimben, együtt követtük el ballépéseinket; amikor pedig a homály eloszlott, és a sötétség mélyéből a bölcsesség és igazság fényéhez felemelkedtem, nem tagadta meg a vezetést barátjától, hanem – ami még dicsőbb – maga ajánlotta fel. 5 Így hát amikor együttlétünk és barátságunk összes emlékét végigpergették gondolataim, különösen az a beszéde ragadta meg figyelmemet, amellyel igen komoly vitában az igaz vallásra térítette Caeciliust, ki akkortájt ragaszkodott még a hiábavaló babonákhoz.

II. Egyszer ugyanis Rómába jött, hogy elintézzon egy ügyet, s meglátogasson engem, otthon hagyván ezért feleségét, valamint gyermekeit, akik éppen az ártatlanság éveiben voltak, abban a korban, melyben a gyermeket legjobban szeretjük: akkor kezdtek gügyögni, s csacsogásukat az akadozó nyelv töredezett hangjai még bájosabbá tették. 2 Nem tudom szóval kimondani, mily végtelenül örültem eljövételének, mert örömet csak fokozta az a körülmény, hogy legkedvesebb barátom váratlanul látogatott meg. 3 Tehát egy-két nap múlva, mikor már a folytonos együttléttel és társalgással a viszontlátás örömein átestünk, és elválásunk óta szerzett tapasztalatainkat kölcsönösen elmondtuk egymásnak, abban egyeztünk meg, hogy kirándulunk Ostiába, e kedves városba, mert testemnek szüksége volt az ártalmas nedvek eltávolítására, amire a tengeri fürdő nagyon előnyösnek látszott; ráadásul a szüreti napok felmentettek a törvényszéki munka alól. Látogatása ugyanis az idő tájban volt, mikor a forró nyári napokat a hűvösebb őszi időjárás váltja fel. 4 Amikor tehát egy kora reggel a part mentén a tenger felé sétáltunk, hogy a gyengén fújdogáló szellő felfrissítse tagjainkat, és amikor nagyszerű élvezetet találtunk abban, hogy a homok könnyed lépteink alatt besüppedt, Caecilius megpillantott egy Serapis szobrot, és a babonás nép szokása szerint kezét szájához emelve csókot nyomott az

ajkaira.

III. Akkor Octavius így szólt: „Marcus testérem, nem vall derék férfiúra, ha azt az embert, aki otthonodban is, házon kívül is állandóan melletted van, oly módon hagyod meg közönséges tudatlanság vakságában, hogy engeded ily fényes nappal kövekbe ütközni, még akkor is, ha e köveket egyébkén kifaragták, felkenték és megkoszorúzták, holott jól tudod, hogy az ilyen tévedés nem kevésbé szégyenletes terád, mint amilyen órá nézve.” 2 Míg így beszélt, a város közepére jutottunk, s már-már elértük a nyílt tengerpartot. 3 Fövenyes szélét csendes hullám nyaldosta és egyengette, mintha csak sétautat akarna létrehozni, és mivel a tenger felszíne szélcsendben is mindig nyugtalan, noha nem csapott ki szürke és tajtékzó hullámaival a szárazra, mégis rendkívül gyönyörködtetett bennünket a fodros és hatalmas hullámtánc. Minthogy a part szélén haladtunk, a tenger vize áztatta lábunkat, mert hullámai felváltva hol a parthoz verődtek és lábainkat nyaldosták, hol visszahömpölyögtek a tengerbe.

4 Tehát lassan és halkán sétáltunk az alig észrevehetően kanyarodó tengerpart mentén, és utunkat történetek elmesélésével tettük rövidebbé. E történetek kapcsolódtak ahhoz, amit Octavius mondott hajóúttjáról. 5 De amikor beszélgetés közben már jókora utat megtettünk, visszafordultunk, és ismét ugyanazokon nyomokon haladtunk; amint pedig arra a helyre értünk, ahol a szárazra kivont csónakok tölgygerendákon nyugodtak, hogy így megmeneküljenek a nedves talajjal járó rothadástól, gyermekeket pillantottunk meg, akik abban lelték örömeiket, hogy versenyezve kavicsokat dobáltak a tenger tükrére. 6 Ez a játék abból áll, hogy kavicsot szednek a tengerparton, olyat, amilyent a hömpölygő hullámok gömbölyűre csiszoltak, azután ferdén ujjai közé fogják, és amilyen mélyen csak tudnak, lehajolnak, s úgy dobják el, hogy a kavics a víz tükrén végiggördüljön vagy végigússzon, amikor kisebb lendülettel csúszik előre, vagy pedig úgy, hogy a hullámok tetejét horzsolva repüljön és szökelljen tovább, amikor nagy lendület hajtja. Az a gyerek lett a nyertes, akinek kavicsa legmesszebbre repült, és legtöbbször pattant fel a víz tükrén.

IV. Míg bennünket e játék szemlélése egészen lefoglalt, Caecilius rá sem hederített, és nem nevetett a versengésen, hanem néma és lehangolt volt, félrehúzódott, s tekintete arról árulkodott, hogy valami gyötri. 2 Így szóltam hát hozzá: „Mi dolog ez? Miért nem látom, Caecilius, megszokott élénkségedet? Hol van az a vidám tekintet, amelyet még komoly dolgok közepette is meg szoktál őrizni?” 3 Erre ő ekképpen felelt: „Már régóta gyötör és kínoz Octaviusunknak az a megjegyzése, melyben szemedre hányt a hanyagságodat, látszólag csak rád támadva, hogy így kerülő úton annál keményebben vádoljon engem tudatlanságomért. 4 Éppen ezért tovább is megyek: az egész kérdést tisztáznom kell Octaviusszal. Ha jónak látja, hogy úgy vitatkozzam vele, mint aki <nem> az ő iskoláját követi, akkor bizonyosan megérti majd, hogy

könnyebb vitatkozni a társakkal, mint meg mérkőzni a bölcsélettel. 5 Csak üljünk le arra a tengerbe nyúló kőgátra, amit a fürdő védelmére emeltek, hogy kipihenhessük a séta fáradalmait, és hogy figyelmesebben vitatkozhatunk.” 6 Letelepeltünk, amint ajánlotta, mégpedig úgy, hogy hármunk közül két oldalt foglaltak helyet ők, engem pedig középre vettek. Ez nem udvariasságból történt így, nem is rang vagy tisztség miatt, hiszen a barátságnak vagy feltétele, vagy következménye az egyenrangúság, ha nem azért, hogy mint döntőbíró mindkettőjüket közelebből hallgassam, s hogy a két felet pártonkívüliként elválasszam egymástól.

V. Akkor Caecilius így kezdett beszédébe: „Marcus testvérem! Noha a te számodra egyértelmű a válasz abban a kérdésben, amiről vitatkozunk, hiszen szorgalmasan tanulmányoztad mindkét életmódot, és azután az egyiket megtagadtad, a másikat pedig elfogadtad, ez alkalommal mégis úgy kell viselkedned, hogy lelkiismeretes bíróként mérlelj, és ne légy részrehajló, nehogy úgy tűnjék, hogy ítéleted nem vitatkozásunk eredményeként született meg, hanem saját gondolkodásmódod folyománya. 2 Ha tehát úgy ülsz le, mintha teljesen idegen volnál, és egyikünk álláspontját sem ismernéd, nem lesz nehéz bebizonyítanom, hogy az ember életében minden kétes, bizonytalan, eldönthetetlen, és minden inkább csak valószínű, mint igaz. 3 Annál inkább csodálkozni kell azon, hogy némelyek az igazság mélyreható kutatásától undorodva vaktában csatlakoznak bármely véleményhez, ahelyett, hogy szorgalommal kitartanának az állhatatos vizsgálódásban. 4 Azért meg joggal bosszankodik és háborodik fel minden ember, hogy egyesek, miközben nélkülözik a tudományos képzettséget, az irodalomban való jártasságot, sőt nem ritkán még egy közönséges mesterséghez sem értenek, biztos ítéletet merészelnek mondani a dolgok összességéről és fenségéről, amelyre vonatkozólag annyi századon át a mai napig a legtöbb bölcséleti iskola nem jutott megállapodásra. 5 Mégpedig nem is ok nélkül: az emberi korlátoltság ugyanis olyannyira távol van az isteni fürkészésétől, hogy még annak ismeretét sem kaptuk meg, ami felettünk van az égben, vagy ami a föld mélyén rejlik; sőt még csak kutatásuk sem megengedett, és feszegetésük is aggályos, amiért is joggal tarthatjuk magunkat éppen eléggé boldognak és elég okosnak akkor, ha a bölcs régi, közismert mondása szerint önmagunkat kissé alaposabban megismerjük. 6 De ha már örült és haszontalan fáradozásunkban a gyarlóságunk szabta határokon túlra terjeszkedünk, és bár a porba vagyunk száműzve, vakmerő vágyunkban az ég és a csillagok birodalmánál is magasabbra törekszünk, e tévedésünk mellett legalább ne hódolnánk alaptalan és ijesztő véleményeknek. 7 Ha feltesszük, hogy eredendően az önmagával egyesülő természet sűrítette egybe valamennyi dolog magvát, akkor hol van itt a teremtő Isten? Ha azt gondoljuk, hogy a világegyetem részei véletlen találkozás folytán képződtek, oszlottak meg és vették fel alakjaikat, akkor hol van a közreműködő Isten? Lehetséges, hogy az őstűztől gyúltak ki a csillagok, lehet, hogy az eget saját anyaga emelte a magasba könnyűségénél fogva, a földet viszont ugyancsak saját anyaga súlya következtében a mélységbe húzta; lehet, hogy a tenger az ősnedvességből gyülemlett össze: nos, akkor honnan van az a vallásos aggodalom, az a rettegés, mire jó ez a babona?

8 Hiszen az ember és minden élőlény, amely születik, lélegzik, fejlődik, olyan, mintha az elemek önkényes összetétele volna, amely elemekre az ember és valamennyi élőlény újra szétbomlik, fel oldódik és elenyészik: így minden visszatér saját eredetéhez és alkotó, bíró és teremtő nélkül visszafordul önmagába. 9 Így látjuk, hogy a tűzatomok sűrűsödése következtében mindig más-más napok ragyognak; tapasztaljuk, hogy a föld kigőzölgéséből folytonosan új köd száll föl, és ha ez megsűrűsödik és összegomolyodik, felhővé alakul és magasabbra emelkedik. Ha a felhők leereszkednek, zuhog az eső, fúj a szél, esik a jég, a fellegek összeütközésekor dörög az ég, cikáznak a villámok, tündöklök a lecsapó mennykő, majd itt, majd ott sújt le, egyszer a hegyekbe, máskor fákba, válogatás nélkül rombol szent területen és közönséges helyeken, gyakran különbség nélkül sújtja a gonosz és a jámbor embereket. 10 Mit szóljak a különböző és kiszámíthatatlan viharokról, melyek terv és cél nélkül dobálnak össze-vissza minden tárgyat? Mit arról, hogy hajótörés alkalmával jók és gonoszok érdemre való tekintet nélkül egy sorsban osztoznak? Vagy arról, hogy a tűzvészben együtt pusztul ártatlan és gonosz? Amikor pedig a légkört ragályos kór fertőzi meg, válogatás nélkül szedi áldozatait. Mit szóljak továbbá arról, hogy ha háború dühög, többnyire az emberek színe-java esik el? 11 És béke idején is az a helyzet, hogy az emberek gonoszsága nemcsak egy szinten áll a kiválóbb tulajdonságokkal, hanem még nagyobb tiszteletnek is örvend, úgyhogy a legtöbb esetben azt sem tudjuk, hogy gazságukat utáljuk-e vagy szerencsésüket irigyeljük. 12 Hogyha a világot isteni gond viselés és egy istenség tekintélye kormányozná, akkor Phalaris és Dionysius sohasem jutott volna trónra, Rutilius és Camillus nem érdemelt volna számkivetést, Socrates nem ürítette volna ki a méregpoharat. 13 Íme, fáink telve gyümölcscsel, vetéseink már sárgulnak, a szőlő nedvben dús, és akkor mindezt tönkreteszi egy zápor, elveri a jég. Tehát vagy valami bizonytalan igazság rejtekezik és bujkál szemünk elől, vagy ami még hihetőbb, a folyton más, folyton változó történések révén a törvénytől mentes szeszély uralkodik mindenben.

VI. Mivel tehát vagy a biztos vaksors, vagy a bizonytalan természet létezik, mennyivel tiszteletre méltóbb és jobb az, ha atyáink tanítását az igazság papjaiként elfogadjuk, az öröklött vallásoknak hódolunk; azokat az isteneket imádjuk, akiket szüleinktől már azelőtt megtanultunk tisztelni, mielőtt közelebből megismertük volna őket, és nem alkotunk ítéletet az istenségekről, hanem inkább elődeinknek hiszünk, akik még az ősidőben, a világ első gyermekeiben oly szerencsések voltak, hogy istenek kedveztek nekik, vagy egyenesen istenek voltak királyaik. Ezért látjuk azt, hogy az egyes népeknek minden országban, tartományban, városban nemzeti istentiszteletük van, és helyi isteneket imádnak, például Eleusis lakói Cerest, a frígek az istenek anyját, Cybelet, az epidaursiak Aesculapiust, a káldeusok Belust, a szírek Astartet, Tauris népe Dianát, a gallok Mercuriust, a rómaiak pedig valamennyi nép isteneit.

2 Ez a magyarázata annak, hogy hatalmuk és tekintélyük az egész földkerekségre kiterjedt, hogy

birodalmukat a nap útjain és az Óceán határain túl terjesztették, mert a vitézséget jámborsággal egyesítve küzdöttek a harcban; mert városukat szent intézményekkel, tisztaéletű szűzekkel és számos papi tisztséggel és címmel oltalmazták; mert bár ostrom alatt voltak és egészen a Capitolium tövéig hátráltak, mégis tisztelték azokat az isteneket, akiktől más ember már elfordult volna haragjában, és bár teljesen fegyvertelenül, ámde szent vallásukkal felszerelve vonultak át a gallok csatasorain, akik csodálkoztak hitbeli meggyőződés efféle vakmerőségén; hatalmasok voltak továbbá, mert az ellenség falainak be vétele után a diadal vad mámorában is tisztelték a legyőzött isteneket; mert az idegen istenségeket mindenünnen összekeresték és magukénak tekintették, és mert oltárokot emeltek még az ismeretlen istenségeknek és az elhunytak szellemeinek is. 3 Így amikor átvették az összes nemzet szent szertartásait, egyúttal megszerezték azok országait. Ezért maradt állandó náluk az istentisztelet módja, mely az idő múlásával nem szakad meg, sőt erősödik; a hajdan kor ugyanis annál nagyobb szentséget tulajdonít a szertartásoknak és a templomoknak, minél régebben alakultak ki.

VII. Mindamellettt őseink nem vakmerően buzgólkodtak azon – amihez most én magam is bátran hozzájárulnék és így a jobbakkal tévednék együtt – hogy megfigyeljék a madarak repülését, megvizsgálják az állatbeleket, áldozatokat rendeljenek el, vagy szentélyeket avassanak föl. 2 Olvasd csak a történelem adatait, és meglátod majd, hogy a vallási szertartásokat mind vagy azért hozták be, hogy viszonzózzák az isteni jóindulatot, vagy azért, hogy elhárítsák a fenyegető haragot, vagy lecsillapítsák azt, ha már betelt a pohár. 3 Tanúbizonyosság erre az idai Anya, aki megjelenésével egyrészt igazolta egy római asszony szűzi tisztaságát, másrészt megszabadította a várost az ellenség miatti félelemtől. Bizonyosságul szolgálnak a lovas testvéreknek szentelt szobrok a tónál, ahol megjelentek, amikor gőzölgő és tajtékzó paripákon lélekszakadva hozták hírül a Perses fölött aratott győzelmet még ugyanazon a napon, amelyen azt kívívni segítettek. Erről tanúskodik, hogy egy plebejus álmanak köszönhetően felújították a megbántott Iuppiter ünnepi játékeit; tanú rá a Deciusok eredményes önfeláldozása; tanú Curtius is, aki testi vagy lelki nagyságával megszüntette a tátongó föld szakadékot, melybe lovastul beleugrott.

4 A jóslások megvetése is igazolta az istenek jelenlétét, ráadásul gyakrabban, mint szerettük volna. Ezért cseng baljósan Allia neve; ezért szenvedett gyászos hajótörést Claudius és Iunius ahelyett, hogy a punokkal harcoltak volna. S a Trasimenus vize nem azért áradt meg és vált vörössé a római vértől, mert Flaminius megvetette a jósjeleket? Nem a pártusoktól kellett visszakövetelnünk hadijelvényeinket, mert Crassus kihívta és semmibe vette a fúriák átkait? 5 Mellőzöm a sok-sok régi példát, eltekintek a daloktól, amelyekben a költők az istenek születéseit, adományait, ajándékait éneklik meg; elhagyom a jóslatokban megjövendölt végzéseket, nehogy túlságosan meseszerűnek tűnjék számotokra a hajdankor. Tekints az istenek templomaira és szentélyeire, amelyek Róma városát védik és díszítik: ezek inkább fenségesek a bennük lakozó, jelenlévő és őket birtokló istenségek miatt, mintsem gazdagok az isten tisztelet,

az ékességek és az áldozati ajándékok révén. 6 Ezen isteneknek ihletése és bizalma folytán látják a jövőt a jósok, az ő segítségükkel nyújtanak oltalmat a veszélyek ellen, orvosolnak betegségünkben, csepegtetnek reményt a lesújtottakba, segítenek a szenvedőkön, vigasztalják a szerencsétleneket, szereznek könnyebbülést az elfáradtaknak. Sőt, éjjeli nyugalmunkban is látjuk, halljuk, felismerjük azokat az isteneket, akiket előző nap elvetemülten megtagadunk, semmibe veszünk, hamis esküvel gyalázunk.

VIII. Minthogy tehát minden népnél megtalálható az az erős hit, hogy léteznek halhatatlan istenek, bár lényükről és származásukról nagyon bizonytalanok a vélemények, nem tűrhetem el, hogy bárki is olyannyira vakmerő és annyira vallástalan bölcsességgel pöffeszkedjék, hogy ezt az ősrégi, hasznos és üdvös vallást megrontani vagy gyengíteni törekedjék. 2 Mert igaz ugyan, hogy a Cyreneből származó Theodorus, vagy még előbb a melusi Diagoras, akit az ókor istentelennek nevezett el, azzal az állításukkal, hogy nincsenek istenek, megszüntettek minden félelmet, mely az emberiséget korlátok közé szorítja, és kioltottak minden kegyeletet, ámde álbölcséletük ezen istentelen tanítása mellett hírnévhez és befolyáshoz mégsem fognak sohasem jutni. 3 Ha az athéniak elűzték határukból az abderai Protagorast, és iratait nyilvánosan elégették a népgyűlésen, holott az istenségről tett nyilatkozata inkább higgadt, mint elvetemült: hogyan kellene akkor fájlalni – bocsássatok meg, ha a vállalt ügyben kifejtett buzgóságomban őszintén szólok – mondom, hogyan kellene fájlalni, ha egyes emberek, egy szárnalmas, törvényileg üldözött és kétségbeesett felekezeti tagjai, megtámadják az isteneket?

4 Ezek összetoborozzák a nép söpredékét, a tudatlan embereket és a hiszékeny asszonynépséget, akiket már nemük gyengesége tévedésbe visz, és istentelen összeesküvő csoporttá verődnek össze, mely éjjeli találkáin, ünnepi böjtjein, állatias lakomáin nem valamely szent szertartás révén egyesül, hanem büntény által szövetkezik; alattomos, a világosságtól irtózó népség ez, mely a nyilvánosság előtt néma, odújában fecsegő, a templomokat lenézi, mintha temetők volnának, tiszteletlenül viselkedik az istenekkel szemben, kineveti áldozatainkat, szánandó létére – ha ugyan szabad így nevezni őket – szánakozik papjainkon, lekicsinyeli méltóságainkat és kitüntető öltözeteinket, noha maga alig képes póreségét félig leplezni! 5 Mily elképesztő balgaság?! Mily hihetetlen vakmerőség?! A jelen gyötrelmeit megvetik, miközben félnek egy bizonytalan jövő kínjaitól, s noha a halál után bekövetkező haláltól rettegnek, meghalni mégsem irtóznak: ennyire el tudja oszlatni félelmüket a csalfa remény, mely egy új élet vigasztaló gondolatával kecsegteti őket.

IX. És minthogy a gonoszság bujában szokott teremni, most is azt tapasztaljuk, hogy a napról napra növekvő erkölcsi romlottság közepette ennek az istentelen társaságnak utálatos szentélyei már az egész földkerekségen elterjednek. Ezt az egyesületet el kell átkozni és

gyökerestől kell kiirtani. 2 Titkos jelekből és jelzésekből ismernek egymásra, s szinte ismeretlenül szeretik egymást. Mintegy a kéjvágyak vallása alakul ki a köreikben mindenfelé, egymást különbség nélkül fivérnek és nővérnek nevezik, csak azért, hogy a napirenden levő fajtalanokdás a tisztos név felvételével vérfertőzéssé válják. Így hiábavaló és esztelen babonáságuk gonosztettekkel is büszkélkedhet. 3 Ha nem volna benne valami igaz, a mindent kifürkésző hír nem beszélne róluk oly súlyos és változatos dolgokat, és olyasmiket, amiért, mielőtt mondanánk, engedelmet kell kérni. Hallom, hogy a legocsmányabb állatnak, a szárnak a fejét tartják vallásos tiszteletben valami esztelen babonából: olyan vallás ez, mely méltó azokhoz az erkölcsökhöz, melyeknek folyománya.

4 Mások meg arról beszélnek, hogy előjárójuk és főpapjuk nemi szerveit tisztelik, és úgy imádják, mintha neki köszönhetnék létüket. Nem tudom ugyan, ez igaz-e vagy sem, annyiban bizonyos, hogy titokzatos és éjjeli istentiszteletük méltán gyanús. És aki azt állítja, hogy istentiszteletük tárgya egy olyan ember, akinek gazságáért a legnagyobb büntetés és a halálos keresztfa jutott osztályrészül, az illő oltárt tulajdonít ezeknek az elvetemült és feslett életű gonosztevőknek, amennyiben azt tisztelik, amit megérdemelnek. 5 Mármost az új tagok beavatásáról szóló elbeszélés éppen olyan rettenetes, mint amennyire közismert. Akit misztériumaikba beavatnak, az elé egy liszttel borított kisdedet tesznek, hogy az óvatlanokat lépre csalják. Ezt a gyermeket az újonc azon hiszemben, hogy a lisztlepelbe merített késszúrások ártatlanok, tudtán kívül halálra sebzi. A gyermek vérét – szörnyűség! – mohón felnyalják, tagjait versengve szét darabolják, ilyen áldozat révén kötnek szövetséget, ez a bűnrészesség kötelezi őket kölcsönös hallgatásra. Ez az istentisztelet minden istentelenségnél utálatosabb! 6 Sintén ismeretes, hogy miként lakomáznak: az egész világ beszél róla, és a mi cirtai barátunk beszéde is bizonyosságul szolgál. Ünnepezen férfiak és nők minden korosztályból lakomára gyűlnek össze gyermekeik, nővéreik és anyjuk társaságában. Amikor a nagy lakmározás után az asztaltársaság felhevült, és a részegség felszította a fajtalan kéjelgés vágyát, a gyertyatartóhoz kötött kutyát arra ingerlik, hogy lánca hosszánál messzebb dobott falat után kapjon. 7 Miután így felborult és kialudt a lelkiismeretet éberén tartó gyertyaláng, a szégyentelen sötétség leple alatt a természetellenes vágytól indíttatva válogatás nélkül ölelkeznek, s még ha a gyakorlatban nem mindenki követi is el, de a lelkiismeret szempontjából mindannyian egyformán vérfertőzők, hiszen közös vágyból fakad az, ami egyes emberek esetében megvalósulhat.

X. Szándékosan mellőzök sok mindent, mivel már eddig is számos dolgot említettem, amely teljességgel vagy legnagyobb részt megfelel a valóságnak, amint azt éppen ennek az átkozott vallásnak titokzatossága igazolja. 2 Hiszen miért iparkodnak annyira elrejtteni és eltitkolni azt, amit tisztelnek, bármi legyen is, amikor a tisztos dolgok mindig szeretik a nyilvánosságot, s a gaztettek rejtőznek el? Miért nincsenek templomaik, oltáraik, jellegzetes isten szobraik; miért van az, hogy soha nem beszélnek nyíltan, soha nem gyűlnek össze nyilvánosan, hacsak azért

nem, mert tiszteletük és titkolózásuk tárgya vagy büntetendő, vagy szégyenletes. 3 Honnan van, kicsoda és hol található az az egyedüli, magányos és elhagyatott Isten, amit egyetlen szabad nép, egyetlen ország, de még csak a rómaiak vallásos buzgósága sem ismer? 4 Pusztán a nyomorult zsidó nemzet tisztelt egy Istent, de az is nyíltan, templomokban, oltárokon, áldozatokkal és szertartásokkal. Istenüknek azonban olyannyira nincs ereje és hatalma, hogy népével együtt római emberek foglyává lett. 5 De hogy ezek a keresztények is mennyi képtelenséget, micsoda szörnyűségeket találnak ki! Azt képzelik, hogy Istenük, akit nem tudnak megmutatni, és akit nem is láthatnak, gondosan kutatja az emberek életmódját, cselekedeteit, sőt szavait és titkos gondolatait is, amennyiben ide-oda futkos és mindenütt jelen van; tolakodó, nyugtalan, sőt szerfelett kíváncsi lénynek tüntetik föl, mivel minden cselekedetnél jelen van és minden helyet bebarangol, miközben nem lehet hasznára az egyedi létezőknek, mert szétforgácsolódik az egyetemesben, és képtelen az egész meg segítésére, mivel lefoglalják az egyedi létezők.

XI. Mi az, hogy az egész földkerekséget és a világot a csillagokkal együtt tűzvészrel fenyegetik, romba döntik, mintha lehetséges volna fölforgatni a természet rendjét, amely isteni törvények rendelése szerint örökkévaló, vagy mintha a valamennyi elemet összefűző kapocs elpusztulása és az égbolt szerkezetének meghasadása után összeomolhatna ez az óriási építmény, mely körülvesz és magába zár minket? 2 De még ezzel az óriált gondolattal sem elégszenek meg, hanem dajkameséket költenek hozzá, és azt híresztelik, hogy porrá és hamuvá válásuk, azaz haláluk után új életre kelnek, s megfoghatatlan bizalommal hisznek egymás hazugságainak, úgyhogy azt gondolhatná az ember, egyszer már feltámadtak. 3 Kettős gonoszság és kétszeres őrülség pusztulást jövendőlni az ég és csillagok számára, amiket mindig úgy találunk, ahogy legutóbb láttunk, és öröklétet ígérni önmaguknak halálunk és megsemmisülésünk után, holott amint születünk, úgy el is múlunk. 4 Éppen ezét megvetik a máglyákat, kárhoztatják a halottégetést, mintha bizony évek múltával nem válnék földdé minden test, ha a lángoktól megmenekül is, és mintha nem lenne közömbös, hogy fenevadak marcangolják szét, tenger nyeli el, föld rejti magába vagy láng emészti meg; hiszen ha a hulla érez, mindenféle temetésmód büntetés neki, ha pedig nem érez, akkor a megsemmisítés gyorsasága miatt a tűz jótétemény számára.

5 E balhiedelmüknek köszönhetően önmaguknak, mint jóknak, örök életet ígérnek haláluk után, a többieknek pedig, mint gonoszoknak, örök büntetést. Sokat mondhatnék még erről, ha nem akarnám rövidre fogni beszédemet. Különösebb nehézség nélkül kimutattam már, hogy gonosz emberek ők, bár még ha megengedném, hogy igazak, a bűnösséget vagy ártatlanságot akkor is a végzetnek tulajdonítom, összhangban a többség véleményével, amivel egyébként ti is egyetértetek. 6 Mert cselekedeteinket ti éppen úgy Istennek tulajdonítjátok, mint ahogy mások a sorsnak: a ti iskolátok hívei nem szabad elhatározásukat követve azok, amik, hanem kiválasztottak, s ezért kitaláltak egy igazságtalan bírót, aki az embert végzete, és nem akarata

miatt bünteti. 7 Mindamellet szeretném megtudni, vajon testben támadunk-e fel vagy test nélkül, és ha testben, milyenben? Vajon az eredetiben-e vagy egy újban? Esetleg test nélkül? A test, tudomásom szerint, nem értelem, nem lélek, de nem is élet. Eredeti testünkben? Hisz az már régen fel oszlott! Talán egy új testben? Akkor hát egy új ember születik, nem a régi kel ismét életre. 8 Egyébként annyi korszak tűnt le, megszámlálhatatlan sok évszázad múlt el, és ennek dacára akad-e egyetlen ember is, aki Protesilaushoz hasonlóan engedélyt kapott volna arra, hogy akár csak néhány órára visszatérjen az alvilágból, s így legalább ennek a példának higgyünk? 9 Ti a beteges képzelődés mindezen koholmányát és dőre vigaszát, melyekkel csalfa költők játszadoznak, hogy dalaiknak bájt kölcsönözzenek, nagy hiszékenyen csúful istenetekre alkalmaztátok.

XII. Még jelen tapasztalataitok sem intenek arra, be nem teljesülő ígélet és a hasztalan óhajtasok mennyire félrevezetnek titeket: nyomorultak, életetekben gondoljátok meg, mi vár rátok a halál után! 2 Nézzétek, közösségetek egy része, és pedig a nagyobbik és jobbik, mint mondjátok, nélkülöz, didereg, fáradságtól és éhségtől szenved, Istenetek pedig eltűri, semmibe veszi ezt, nem tud vagy nem akar övéin segíteni, azaz, vagy tehetetlen, vagy igazságtalan. 3 Te a halál utáni halhatatlanságról álmodozol, holott veszedelem szorongat, holott forró láz gyötör és fájdalom kínoz, s még mindig nem fogod fel, hányadán állsz, nem ismered el, mennyire gyarló vagy? Akaratod ellenére bebizonyosodik gyengeséged, szerencsétlen, de te csak nem vallod be.

4 Ámde mellőzöm azokat a dolgokat, amelyek mindnyájunk esetében közösek. Nézzétek csak, fenyegetnek titeket, halálbüntetés, kínvallatás vár rátok, kereszt, amelyet többé nem imádnatok kell, hanem amelyen meg kell halnotok, nemkülönben tűz, amit előre megjósoltok magatoknak, de amitől mégis féltek. Hol van hát az az Isten, aki segíteni tud azokon, akik majd új életet nyernek, de képtelen megsegíteni a most élőket? 5 Nemde a rómaiak a ti Istenetek nélkül uralkodnak és kormányoznak; nemde az ő segítségével hajtották hatalmuk alá a földkerekséget, és igáztak le titeket is? Ti pedig aggódó várakozással és szorongó félelemmel telve még a tisztességes élvezetektől is tartózkodtok, nem keresitek fel a látványosságokat, nem vesztek részt a körmeneteken, nem jelentek meg nyilvános lakomákon, irtóztok az ünnepi versenyjátékoktól, és az áldozati ételektől és italoktól, amelyeknek egy részét oltárainkon ajánlottuk fel. Ennyire féltek azoktól az istenektől, akiket megtagadtok! 6 Nem övezitek halántékokotok virágfüzérrel, nem ápoljátok testeteket illatszerekkel, a drága kenőcsöket temetésre tartogatjátok, még a sírokra sem tesztek koszorút, sápadt, reszketeg népség vagytok, méltó a szánalomra, mármint isteneink szánalmára! Így hát, ti boldogtalanok, nemhogy nem támadtok fel, de még csak nem is éltek. 7 Éppen azért, ha maradt még bennetek egy csöppnyi ész vagy tisztesség, ne fürkészzétek az ég térségeit és a világ sorsát és titkait; elegendő a lábunk elé nézni, különösen vonatkozik ez a tanulatlan, pallérozatlan, műveletlen, képzetlen emberekre. Akiknek nem adatott meg, hogy eligazodjanak a politikai kérdésekben, azok sokkal

kevésbé alkalmasak az isteni dolgok megvitatására.

XIII. Ámde ha annyira vágytok bölcselkedni, aki közületek teheti, utánozza Socratest, a bölcsesség letéteményesét. Tudjuk, hogy valahányszor égi dolgokra vonatkozó kérdést intéztek e férfiúhoz, azt felelte: ami fölöttünk van, nem tartozik ránk. 2 Tehát alaposan rászolgált arra, hogy a jósda kijelentése tanúskodjék egyedülálló bölcsessége mellett. A kijelentés, miként ő maga világosan megértette, nem azért helyezte őt minden ember elé, mintha mindent tudna, hanem azért, mert azt tudta magáról, hogy semmit sem tud. Ebből tehát az következik, hogy a tudatlanság beismerése jelenti a legfőbb bölcsességet. 3 Innen vezethető le Arcesilasnak, majd jóval később Carneadesnek és a legtöbb akadémiusnak a legfontosabb kérdésekben tanúsított határozott kételkedése, amely módszer segítségével a tanulatlanok veszélytelenül, a tudósok pedig dicsőséget szerezve bölcselkedhetnek.

4 Vajon nem kell-e mindenkinek csodálnia és követnie Simonides dalköltő habozását? Amikor ugyanis azt kérdezte tőle Hieron zsarnok, hogy mit tart az istenekről és milyennek képzei őket, először egy nap gondolkozási időt kért, másnap megtoldotta kettővel, azután, amikor ismét figyelmeztették, egy újabb nappal. Végül, midőn a zsarnok hosszas halogatásának okairól érdeklődött, azt felelte, hogy minél huzamosabban foglalkozik e kérdéssel, annál homályosabbá válik számára az igazság. 5 Ez az én véleményem is. Hagyja az ember a kétes dolgokat úgy, amint vannak, és ne mondjon vaktában és vakmerően egyoldalú ítéletet, amikor annyi jeles ember sem tudott megállapodásra jutni, nehogy vénasszonyos babona terjedjen el, vagy az egész vallásosság megrendüljön.

XIV. Így beszélt Caecilius, s mert az áradó beszéd lendülete a felháborodás szülte haragot lelohasztotta benne, mosolyogva tette hozzá: „Lássuk hát, mit válaszol erre a merész Octavius, ez a Plautus-ivadék, mint legelső molnárlegény, de legutolsó bölcselő?” 2 „Kíméld meg őt gúnyos megjegyzéseidtől,” mondtam neki, „mert nem volna méltányos szép beszédeddel győztesként kérkedni, mielőtt mindkét fél alaposabban ki nem beszélte magát; különösen, mivel a ti vitatkozástok célja nem a dicsőség hajhászása, hanem az igazság kiderítése. 3 És bár nagy élvezettel hallgattam elmés fordulatokban gazdag beszédedet, sokkal mélyebben befolyásol az a tény – no, nem a jelen esemény kapcsán, hanem általában mindenfajta vitatkozás esetében hogy legtöbbször a vitatkozó felek ügyessége miatt és ékesszólásuk ereje folytán még a legszembeesőbb igazság is hol ilyennek, hol olyannak mutatkozik. 4 Ismeretes, hogy ez a hallgatóság könnyelműsége miatt történhet meg, mivel a szavak csábító varázsa a hallgatók figyelmét eltereli a tényektől, és így fontolgtatás nélkül igazat adnak minden beszédnek, nem különböztetik meg az igazat a hamistól, mert nem tudják, hogy még a hihetetlenben is van igazság, és a valószínűben is hazugság. 5 Tehát minél gyakrabban adnak hitelt egy-egy állításnak,

annál többször bizonyítják rájuk a kérdésben jártasak a tévedést. Így az állandó elvakultságtól félrevezetve nem önmagukat hibáztatják a téves ítélet miatt, hanem a bizonyosság hiányára panaszkodnak, úgyhogy mindent elvetnek és inkább függőben hagynak mindent, semhogy a csalóka dolgokkal kapcsolatban ítéletet alkossanak.

6 Ezért tehát ügyelnünk kell arra, hogy a kijelentések iránti ellenszenvtől vezettetve ne munkálkodjunk ezen, oly módon, ahogy számos egyszerű ember jut el az általános elítélés és ellenszenv álláspontjára. A hiszékeny emberek ugyanis óvatlanul azok prédájává lesznek, akiket megbízhatónak tartottak, majd később – épp ily helytelenül – mindenkire gyanakodnak, és még azoktól is mint gonosztevőktől félnek, akiket különben a legtisztességesebb embereknek tapasztalhattak volna. 7 De mert minden dologról két szempontból lehet vitatkozni, és mert az egyszerű igazság nagyon sokszor bámulatos agyafúrtsággal áll szemben, mely szóbozségével gyakran megcáfolhatatlan bizonyíték erejével lép fel: éppen azért résen leszünk és a legnagyobb gonddal mérlegeljük majd az egyes részleteket, hogy a szellemes fordulatokat is megdicsérhessük, de amellet képesek legyünk kiválasztani, jóváhagyni és elfogadni mindazt, ami igaz.

XV. “Mint bíró”, szólt Caecilius, “nem teljesíted lelkiismeretesen kötelességedet, mert velem szemben nagy igazságtalanság, hogy előadásom hatását e tartalmas beszéd közbeszúrásával elrontod, noha minden egyes részletnek épen és érintetlenül kellene maradnia, hogy Octavius cáfolja meg, ha tudja. 2 “Amiért panaszkodsz”, mondtam, “azt mindnyájunk érdekében adtam elő, ha ugyan nem tévedek; azért, hogy lelkiismeretes vizsgálódással ne a felfuvalkodott ékesszólást, hanem a szilárd tényeket mérlegelve alkossunk ítéletet. És hogy tovább már ne adjak okot neked panaszra azzal, hogy elterelem a figyelmet, azért most teljes csendben hallgassuk Januariusunk választát, aki már türelmetlenkedik is.

XVI. És ekkor Octavius átvette a szót: „Csakugyan szándékozom tőlem telhetőleg megfelelni, és velem együtt neked is azon kell lenned, hogy a rágalmak ocsmány szennyét igaz beszéddel lemossuk. Már beszédem elején nyíltan megmondom, hogy Natalisom nézetei oly hibásak, ingatagok, alaptalanok és határozatlanok voltak, hogy az ember nem lehet tisztában azzal, vajon ravasz számításból vagy tévedés következtében zavaros-e ennyire előadása. 2 Mert álláspontját váltogatva egyik pillanatban hitt az istenekben, máskor meg nyitva hagyta a kérdést, hogy a kiindulásként felállított tétel bizonytalansága még bizonytalanabbá tegye az én feleletemet. Ámde Natalis barátomról nem tételezem fel, hogy ravasz, nem hiszem róla; nagyon távol áll az ő egyszerűségétől a kifinomult álnokság. 3 Akkor hát miről is van szó? Olyan ő, mint aki nem ismeri a helyes utat: amikor váratlanul elágazáshoz érkezik, minthogy nem ismeri az utat, kinos bizonytalanságban vergődik, és ahhoz sincs mersze, hogy egyet kiválasszon magának, de ahhoz

sem, hogy valamennyit célravezetőnek tartsa. Ugyanez történik azzal az emberrel is, akinek nincs biztos próbaköve az igazság felismerésére: kétes véleménye arra hajlik, ahol éppen egy-egy megbízhatatlan feltevés mutatkozik. 4 Nem kell tehát azon csodálkoznunk, hogy Caecilius ingadozva egyik végletből a másikba esik és hánykolódik. De hogy ez a jövőben meg ne ismétlődjék, ezeket a tételeket, bár különbö

zőek, én egyetlenegy szilárd és biztos igazsággal győzőm le és cáfolom meg, így többé nem kell neki sem kételkednie, sem tétovázni. 5 És minthogy Caecilius testvérem nyíltan kijelentette, hogy rossz néven veszi, bosszantja, felháborítja és fájdalommal tölti el, hogy műveletlen, szegény és tanulatlan emberek vitatkoznak az égi dolgokról, jól jegyezze meg, hogy minden ember kor-, nem- és rangkülönbség nélkül születésénél fogva képes és alkalmas az észhasználatra és az értelmi belátásra, és hogy a bölcsességet nem véletlenül nyerjük el, hanem természettől fogva az ember be van oltva; sőt tudja meg, hogy mielőtt szellemi teljesítményükkel hírnevet szereztek volna maguknak, úgy tekintettek a bölcselőkre és mindazokra, akik tudományos felfedezéseikkel megörökítették nevüket, mint tudatlan, rongyos aljanépre. Amellett vésse eszébe, hogy a gazdagok vagyonukkal törődve rendszerint inkább aranyukra sandítottak, mintsem az égre, a mi szegény hitsorsosaink pedig bölcs tanítást gondoltak ki, és azt másokkal is elsajátíttatták. Kiviláglik ebből, hogy a szellemet nem a vagyon adja, nem a szorgalom készíti, hanem a gondolkodásmód alakítása szüli. 6 Nem kell hát méltatlankodni vagy bosszankodni, ha egy közönséges ember az isteni dolgokat kutatja, véleményt alkot róluk és ezt elő is adja, mivel nem a vizsgálódó tekintélye, hanem a vizsgálat igazsága számít. Sőt, minél kevésbé kifinomult a beszéd, annál világosabb az értelme, mert nem rejti el az ékesszólás és kellemesség csillogása, hanem a maga valóságában mutatkozik meg az igazság szabálya szerint.

XVII. Nekem nincs semmi kifogásom Caecilius igyekezete ellen, mellyel a leglényegesebb feladatok közé sorolta, hogy az ember köteles megismerni önmagát, és köteles utánanézni, hogy micsoda, honnan van, mi a rendeltetése; vajon elemekből alakult-e, atomok találkozásából, vagy inkább Isten teremtette, formálta meg és tette élő lélekke. 2 De éppen ezt nem kutathatjuk és nem fejthetjük meg a mindenség tanulmányozása nélkül, mert oly szorosan összefüggenek, egymásba fonódnak ezek a dolgok, hogy hacsak az istenség természetét nem fürkészzük gondosan, nem ismerjük meg az emberi természetet sem, és az állam ügyeinek intézésében sem érhetünk el szép eredményt, ha nem ismerjük meg a minket körülvevő világmindenség közös államát. Mert leginkább abban különbözünk a vadállatoktól, hogy míg azok meggörbödtestestükkel és földre szegezett tekintetükkel arra születtek, hogy csak eledelük után nézzenek, addig nekünk, akiknek emelt fő, akiknek ég felé forduló tekintet adatott, beszéd és ész, amely által Istent megismerjük, felfogjuk és követjük, nos, addig nekünk tilos és lehetetlen is figyelmen kívül hagyni azt az égi ragyogást, amely szemünkre és érzékeinkre árad, hiszen a lehető

legnagyobb szentségtöréssel ér fel, ha a porban keressük, amit a magasban kell megtalálnunk. 3 Annál inkább tagadom, hogy van eszük, érzékelő képességük, sőt szemük azoknak az embereknek, akik azt mondják, hogy ez a világ egészére jellemző rend nem az isteni értelem műve, hanem valami vaktában összetalálkozó részecskékből álló együttes.

4 Mert ha az ember szeméit az égre emeli, s ha fürkésző tekintettel vizsgálja lába alatt a földet s mindazt, ami környezetében van, mi lehet oly nyilvánvaló, világos és biztos igazság, mint az, hogy létezik egy végtelenül kiváló értelmű isteni lény, aki az egész természetet élteni, mozgásban tartja, táplálja, kormányozza? 5 Tekints az égre, milyen messzire terjed, micsoda sebességgel forog; vagy nézd csak, éjjel csillagok tarkítják, nappal napfényben tündököl: ebből már észre fogod venni, milyen csodálatos és isteni egyensúlyban tartja legfőbb kormányzója. Figyeld meg az évet is, hogyan osztja fel a nap keringése, nézd a hónapot, hogyan határozza meg a holdtölte, a holdfogyatkozás és a hold pályája? 6 Mit szóljak a világosság és sötétség folytonos váltakozásáról, melynek célja, hogy a munka után pihenésben üdülhessünk fel? Bízunk a csillagászokra az égitestekről szóló kimerítőbb előadást akár abból a szempontból, hogy mennyiben irányadói a hajósoknak, akár abból, hogy miként hirdetik a szántás és aratás idejét. Ezek mindegyike olyan dolog, hogy nemcsak keletkezésében, létrejövésében és elrendeztetésében szorult egy legfőbb alkotóra és tökéletes értelemre, de belátni, felfogni és megérteni is csak a legkiműveltebb értelem képes. 7 No és amikor az évszakok állandóan ugyanazon sorrendben váltják egymást terményeikkel együtt, vajon nem alkotójukról és atyjukról adnak tanúbizonyságot, s nem ezt teszi a tavasz virágaival, a nyár termésével, az ősz kedves érett gyümölcsével, a tél szükséges olajszüretjével? Ez a rend könnyen felbomlana, ha nem a legnagyobb tervszerűségen alapulna. 8 Mily bölcs előre látásra vall már az is, hogy a tavasz és az ősz közvetítő hőmérsékletét élkelte a tél és a nyár közé, nehogy a puszta télen a jéghideg dermesszen, vagy a puszta nyárban a forróság perzseljen, s így az egyik évszaknak a másikba való átmenete észrevétlenül történjék és ne okozzon kárt.

9 Figyeld meg a tengert: a partja medrébe szorítja; nézd meg bármelyik fát, miként szívja fel táplálékát a földből; tekints az Óceánra, hogyan hullámszik váltakozó áramlattal; nézd a forrásokat, szakadatlanul buzognak és folydogálnak; vess egy pillantást a folyamokra: habjaik szünet nélkül tovairamlanak! 10 Mit szóljak a meredek hegyormok, a hullámszó domboldalok és a sík mezők illő elosztásáról? Vagy mit beszéljek az állatok egymás elleni változatos védőfegyvereiről, arról, hogy az egyik szarvakkal, a másik fogakkal oltalmazza magát; egyesek karmokkal és fullánkkal vannak ellátva, másokat pedig gyors futású lábaik vagy magasba emelő szárnycsapásaik mentenek meg. 11 Elsősorban saját testalkatunk szépsége vall egy isteni alkotóra: egyenes tartásunk, felfelé irányzott tekintetünk, a test magas pontján mintegy őrtoronyban elhelyezett szemünk, és többi érzékszervünk, melyek mintegy várban egyesültek ott.

XVIII. Hosszadalmas lenne minden egyes dolgot felsorolni. Nincs egyetlen egy testrészünk sem, amely ne volna szükséges és illő; ami még különösebb: bár minden ember testalkata egyforma, az egyesek vonásai mégis elütők. Így általánosságban egymáshoz hasonlóknak látszunk, és az egyesek mégis különböznek egymástól. 2 Mit szólnak a születésnél mutatkozó célszerűségről? Vajon nem Isten oltotta az emberbe a családalapítás ösztönét is, nem adta meg, hogy a magzat növekedésével együtt az anyamell tejjel töltekezzék, s a gyámoltalan kised a bőséggel harmatozó tejtől gyarapodjék? 3 Isten azonban nemcsak a világegyetemről gondoskodik, hanem az egyes földrészekről is: Britannia hiányát érzi a nap melegének, de kárpótolja a körülvevő tenger meleg áramlatával; Egyiptom szárazságát a Nílus mérsékli; Mezopotámiában az Eufrátesz helyettesíti az esőzést és az Indusról azt mondják, hogy a keleti földeket maggal veti be és megöntözi. 4 Ha belépve egy házba mindent tisztán, rendben és ékesen találnál, mindenesetre azt hinnéd, hogy gazdája van, aki sokkal kiválóbb mindama szép tárgyaknál; hasonlóképpen, minthogy a világ e házában az ég és föld vizsgálása közben észreveheted a gondviselést, a rendet és törvényszerűséget, hidd el, hogy a mindenségnek maguknál a csillagoknál és a világ egyes részeinél szebb ura és atyja van.

5 Feltételezem, hogy a gondviselésben nem kételkedsz; de talán szerinted azt kell még vizsgálni, vajon egyvalakinek a parancsa kormányozza-e az eget, vagy többnek akarata? Erre a kérdésre nem lesz nehéz annak felelnie, aki gondolkodó fővel vizsgálja a földi kormányformákat, amelyeknek mintája az ég. 6 Mikor lépett trónra két király egy országban békésen, és mikor szűnt meg uralmuk vérontás nélkül? Nem akarom említeni a perzsákat, akik a fejedelmi méltóságot lovak nyerítésen alapuló jóslat szerint ruházták az egyesekre; hallgatok a thébai testvérpárról is, erről a régi regéről. Közismert az ikerestvérek története, akik egy kunyhó és néhány pásztor fölötti uralomért harcoltak. Az após és veje közötti háborúk elárasztották az egész földkerekséget, és ebben a hatalmas birodalomban nem fért el két úr. 7 Láss egyéb példát is: egy királynéja van a méheknek, egy kolomposa a juhnyájnak, egy vezetője a csordának. Hogyan hihetnéd tehát, hogy az égben a legfőbb méltóság többeknek jut, és annak az igaz és isteni hatalomnak fensége megoszlik, amikor nyilvánvaló dolog, hogy sem kezdete, sem vége nincs a mindenség atyjának és Istenének, aki keletkezéssel adományoz meg mindent, önmagát pedig örökléttel, aki a világ létezése előtt önmaga számára volt világ, aki szavával létrehozta, értelmével igazgatja és erejével beteljesíti mindazt, ami van?

8 Nem látható, mert fényesebb annál, mint amit látásunk elviselhet, felfoghatatlan és felbecsülhetetlen, mert nagyobb, mint amit érzékelésünk befogadhat, végtelen, mérhetetlen és egyedül önmaga ismeri saját nagyságát. Korlátolt a mi szellemünk az ő megértéséhez, ezért csak úgy becsüljük fel méltóképpen, ha felbecsülhetetlennek mondjuk. 9 Megmondom, hogy értem én ezt: aki azt hiszi magáról, hogy Isten nagyságát ismeri, az már kisebbítette; aki pedig nem

akarja kisebbiteni, az nem ismeri. 10 Ne keress más nevet Istennek; az „Isten”: név. Akkor van szükség több elnevezésre, mikor az egyedek sokaságát tulajdon neveikkel kell egymástól megkülönböztetni. Isten számára, minthogy egyedüli, az „Isten” elnevezés teljes. Ha azt mondom, hogy „atya”, akkor földinek véled, ha azt, hogy „király”, testinek gyanítod, ha azt, hogy „úr”, akkor halandónak érted. Tekints el a mellékes nevektől, akkor eredeti tisztaságában szemlélheted. 11 Hát a közvélemény nem mellettem szól e tekintetben? Hallom a népet, amint az ég felé tárt karokkal fohászkodva csak annyit mond: „ó, Istenem”; „nagy Isten”, „igaz Isten”, „bárcsak Isten is úgy akarná”. Mi ez? A nép szokásos beszéde, vagy egy hitvalló keresztény imádsága? Még azok is, akik Iuppitert tekintik királynak, a nevet ugyan eltévesztik, de ugyanazon hatalomról beszélnek, mint mi.

XIX. Hallom, a költők is azt zengik, hogy az isteneknek és embereknek egy atyjuk van, s azt mondják: Mert aszerint fordul lelkében a földi halandó, hogy neki mily napot ad Zeusz, emberek, istenek apja. 2 Mit is mond a mantuai Maro? Nemde világosabban szól, és az igazságot jobban megközelíti, amikor így beszél: Kezdetől fogva az eget a földet és a világ többi részét szellem élteti belülről, és a mindenséget átható értelem hozza mozgásba, innen van az emberi nem, innen az állatvilág és minden más élőlény? Ugyancsak ő más helyen ezt a szellemet és értelmet Istennek nevezi a következő szavakkal: mert Isten jár át mindent, a földet, a tenger színét, a magas égboltot, innen vannak az emberek és az állatok, az eső és a tűz. Mi másnak mondjuk mi is az Istent, mint értelemnek, észnek, szellemnek? 3 Vegyük sorra, ha úgy tetszik, a bölcselők tanítását: majd meglátod, hogy ha szavaikban eltérnek is egymástól, de a dolgok lényegét illetőleg egy véleményen vannak. Mellőzöm azokat a régi, egyszerű embereket, akik mondásaikért érdemelték meg a bölcs elnevezést. Valamennyi között legyen hát az első a milétszi Thales, aki legelőször beszélt az égi dolgokról. Ez a milétszi Thales minden dolog eredőjét a vízzel azonosította, Istent pedig azzal az értelemmel, amely a vízből megformálta a mindenséget. Sokkal mélyebb és fönségesebb értelmezése ez a víznek és a szellemnek, hogysen egy ember találta volna ki; ez isteni kinyilatkoztatás. Látod-e, hogy a bölcsélet atyjának véleménye teljes összhangban van a miénkkel?

5 Utána Anaximenes és később az apollóniai Diogenes azt tanítja, hogy a levegő a végtelen és megmérhetetlen Isten: nekik is hasonló véleményük van az istenségről. 6 Anaxagoras viszont azt állítja, hogy Isten a végtelen értelem elkülönülése és mozgása; Pythagoras Istene pedig az egész természetet átható és betöltő lélek, amelytől minden élőlény életét kapja. 7 Tudjuk, hogy Xenophanes az értelemmel felruházott végtelen mindenséget mondja Istennek, és hogy Antisthenes szerint az emberek számára sok isten van, de a természetben csak egyetlen kiemelkedő Isten létezik; ismeretes dolog, hogy Speusippus Istennek az éltető természeti erőt tartja, amely mindent kormányoz. 8 Hát Democritus mit mond? Noha ő az atomok feltalálója, nemde mégis többnyire a képzeteket létrehozó természetet és az értelmet tekinti Istennek?

Straton szintén a természetet mondja annak. Még az az Epicurus is, aki azt képzei, hogy az istenek vagy semmivel sem törődnek, vagy egyáltalában nem is léteznek: föléljük helyezi a természetet. 9 Aristoteles, bár ingadozik, mégis egyetlen hatalom mellett kardoskodik, mert olykor az értelmet, olykor meg a világot mondja Istennek, máskor pedig azt hirdeti, hogy a világot Isten kormányozza. Theophrastus szintén ingadozik, mert egyszer a világot, máskor meg az isteni értelemet teszi első helyre; a pontoszi Heraclides is isteni értelmet tulajdonít a világnak, jóllehet más módon.

10 Maga Zeno, Chrysippus és Cleanthes is változtatja nézetét; de Cleanthes végül is mind a három arra az eredményre jut, hogy létezik egy egyetemes gondviselés. Cleanthes ugyanis hol az értelmet, hol a lelket, hol az éthert nevezi Istennek, legtöbbször azonban az ész. Mestere, Zeno, a mindenség őselvének néha a természet isteni törvényét, majd az éthert, majd pedig az ész tekint. Ugyancsak ő azzal, hogy Junot levegőnek, Iuppitert égnek, Neptunust tengernek, Vulcanust tűznek értelmezi, és hogy a nép többi isteneiről ugyanígy kimutatja, hogy szintén csak elemek: a balga felfogást nyomós érvekkel támadja és győzedelmeskedik. 11 Majdnem egészen úgy jár el Chrysippus is: olykor az eszes isteni erőt, a természetet és világot, néha pedig a könyörtelen végzetet tartja Istennek, és Hesiodus, Homerus s Orpheus költeményeinek természettudományos magyarázatakor is Zeno nyomán halad. 12 A babiloni Diogenesnek is az a felfogása, hogy Juppiter születése, Minerva származása és az ehhez hasonlóak mind egyes dolgok és nem istenek megnevezései. 13 Mert Xenophon, Socrates tanítványa azt mondja, hogy az igaz Isten alakja nem látható, azért ne is keressük. Aristo, sztoikus bölcselő szerint az istenség egyáltalán fel sem fogható. Mindketten érezték Isten felségét, amikor lemondtak megismerésének lehetőségéről. 14 Plato még világosabban beszél Istenről, a dolgokról és a nevekről, s egész magyarázata mennyei volna, ha nem szennyeződne be helyenként a politikai meggyőződés hozzákeveredése miatt. Így hát Patonál, a Timaeusban, a saját neve alatt szerepel Isten, a világ atyja, a lélek alkotója, ég és föld teremtője, akit – mint előre leszögezi – nehéz megtalálni hihetetlen nagy hatalma miatt, és ha mégis megtalálnánk, lehetetlen a nagy nyilvánossággal közölni. 15 Ezek szinte már a mi tanításaink, mert mi is ismerjük Istent és a mindenség atyjának mondjuk, de nyilvánosan soha nem beszélünk róla, hacsak meg nem kérdeznek bennünket.

XX. Majdnem az összes jelesebb bölcselő véleményét előadtam, és rámutattam, hogy különféle elnevezésekkel ugyan, de egy Istent jelöltek, úgyhogy bárki azt gondolhatná, hogy vagy a keresztények most a bölcselők, vagy a bölcselők már akkor keresztények voltak. 2 Ha pedig a világot a gondviselés kormányozza, és egy Isten akarata igazgatja, akkor nem kell, hogy a tudatlan régmúlt korok, amelyeket meséik gyönyörködtettek és ejtettek rabul, az egyetértés tévedésébe rántsanak bennünket, hiszen vélekedéseiket saját bölcselőik cáfolják meg, akiket az ész és a régiség is tekintéllyel ruház fel. 3 Őseink ugyanis oly könnyedén megbíztak a

hazugságokban, hogy vaktában elhitték még a többi szörnyűséget és csudás csodát is: a soktestű Scyllát, a sokalakú Chimaerát, a termékeny sebei által újjászülető Hydrát, a félig ember, félig ló Centaurokat, és ami mesét csak kiötleni lehet, azt ők szívesen hallgatták. 4 Megemlítsem-e azokat a dajkameséket, melyek arról regélnek, hogyan változtak át emberek madarakká és vadállatokká, hogyan lettek fákká és virágokká? Ha ezek megtörténtek volna, most is megtörténnének, de mert nem történhetnek meg, nem is történtek meg.

5 És hasonló a helyzet az istenekkel kapcsolatban is: a mi meggondolatlan, hiszékeny, tudatlan őseink együgyűséggel hittek bennük, amikor vallásos tisztelettel öveztek királyaikat, amikor haláluk után a róluk készült képmásokban akarták látni őket, amikor emléküket szobrokkal igyekeztek fenntartani, és így szentséggé vált, ami eredetileg vigasztalásul szolgált. 6 Végezetül, amikor a földkerekség még nem nyílt meg a kereskedelem számára, és amikor a népek még nem keverték össze erkölcsi szokásaikat, minden egyes nemzet boldog emlékezetű hazafiként tisztelte alapítóját, híres vezérét, a nemét megszégyenítő bátorságot tanúsító királynőjét, vagy valamely jótétemény és mesterség feltalálóját: így az elhunytak elismerést, a jövőző nemzedékek pedig példaképet kapnak.

XXI. Olvasd a történetírók munkáit és a bölcsek írásait, és akkor ugyanarra a meggyőződésre jutsz, amelyre én. Euhemerus sorra veszi azokat, akik kiválóságukkal vagy jótéteményükkel érdemelték ki, hogy isteneknek tartsák őket, egyrészt felsorolja születésnapjukat, szülőföldjüket, síremlékeiket, másrészt tartományról tartományra haladva megmutatja lakóhelyüket, így a dictaei Iuppiterét, a delphii Apolloét a pharusi Isisét és az eleusisi Ceresét, 2 Prodicus azt mondja, hogy azokat emelték isteni rangra, akik bolyongásaik közben új terményeket fedeztek föl, és így hasznot hajtottak embertársaiknak. Ugyanebben az értelemben bölcselkedik Persaeus is, s hozzáteszi, hogy a fölfedezett terményeket és a termények fölfedezőit ugyanazzal a névvel illették, vagyis a vígjáték szavai szerint: Ceres és Liber nélkül hideg Venus. 3 A macedóniai Nagy Sándor anyjához küldött nevezetes levelében azt írja, hogy egy pap a tőle való félelmében elárulta azt a titkot, hogy embereket tartanak isteneknek: ebben az iratban azt mondja, hogy valamennyi isten között az elsőség Vulcanust illeti meg, azután következik Iuppiter nemzetsége, és Isis kalászeitől a fecskéig és a csörgőig jut el, majd a te kedves Serapisod vagy Osirised üres sírhantjáig, hisz az ő tagjai szanaszét hevernek.

XXII. Figyeld meg végre szertartásaikat és misztériumaikat: megleled bennük a szálnalmas istenek szomorú végét, halálát, eltemetését, gyászszertartását és megsiratását. Isis kutyafejű társával és kopasz papjaival együtt gyászolja, siratja és keresi elveszett fiát, a nyomorult Isis-hívók pedig mellüket verik és a boldogtalan anya fájdalmát utánozzák; később, a kisgyermek megtalálásakor örvend Isis, ujjongnak papjai, dicsekszik a kutyafejű megtaláló, és nem tesznek le

arról, hogy minden évben ismét elveszítsék, amit megtalálnak és felleljék, aminek nyoma veszett. Hát nem nevetséges siratni azt, akit tisztelsz, vagy tisztelni azt, akit siratsz? Mindamellet ezek a régi egyiptomi szertartások most Rómában is otthonosak.

2 Ceres fáklyavilág mellett, kígyótól övezve, szomorúan és aggódva keresi az alvilágba rabolt és meggyalázott Liberáját: ez az eleusisi misztérium. 3 Na és Iuppitert miféle szertartásokkal tisztelik? Kecse a dajka, és a csecsemőt elrejtik falánk atyja elől, hogy le ne nyelhesse, a Corybas-papok meg összeverik érctányérjaikat, hogy ha sír is a gyermek, apja ne hallja meg. 4 Szégyellem magam, ha a dindymai Cybele történetéről kell beszélnem: mivel sok-sok isten szülőanyjaként megcsúnyulva és öregén képtelen volt kéjtelgésre csábítani szeretőjét, kit annak vesztére szeretett, megcsonkította a férfiút, hogy heréltként tegye istenné. E mese miatt tisztelik őt gall papjai úgy, hogy testüket megcsonkítva férfiatlanítják magukat. Ezek már nem is szertartások, hanem kínzások.

5 Hát isteneitek alakja és külső megjelenése nem azt mutatja-e, hogy nevetségesek és otrombák? Vulcanus sánta és fogyatékos isten, Apollo arca évei dacára is sima, miközben Aesculapius nagy szakállú, holott az örökké ifjú Apollo fia; Neptunus szeme szürkészöld, Minerváé kék, Juno meg ökörszemű; Mercurius lába szárnyas, Pané patás, Saturnus lábát pedig béklyó fogja. Ianusnak viszont két homloka van, mintha visszafelé is tudna menni; Diana hol rövid ruhájú vadászónő; hol sok emlőjű, sok keblű ephesusi istennő, hol rémisztő háromfejű és sokkezű Trivia.

6 Miféle alak a ti nagy Iuppiteretek? Szobrain egyszer szakáll nélkül ábrázolják, másszor szakállal; s amikor Hammon a neve, szarvakat visel, amikor Capitolinus, villámokat tart kezében, ha Latiaris, vér borítja, és amikor Feretrius, + nem halljuk +. De hogy ne beszéljek hosszadalmasan a sokféle Iuppiterről: éppen annyi szörnyalakja van, ahány neve. 7 Erigone felakasztotta magát, hogy a csillagok közt mint Szűz ragyogjon; Castor és fivére minden másnap meghalnak, hogy ismét éljenek; Aesculapiust villám sújtja, hogy isten ne lehessen; Hercules, hogy emberi természetét levetkőzze, az Oeta hegyén máglyán égetteti el magát.

XXIII. Ezeket a meséket és téves dolgokat részint tudatlan szüleinktől tanuljuk meg, részint, ami még rosszabb, tanulmányaink és tudományos képzésünk során mi magunk mélyítjük el, kiváltképpen a költők verseit olvasva, akik tekintélyük révén a legtöbbet ártottak az igazságnak. 2 Ezért úzte el Plato a dialógusában létrehozott államából azt a híres, sokat idézett koszorús költőt, Homerust. 3 Mert elsősorban ő volt az, aki tréfából ugyan, de belekeverte isteneiteket az emberek dolgaiba és küzdelmeibe a trójai háborúban; ő volt az, aki ellenfelekké tette őket a

harcban, aki megsebezette Venust, bilincs be verette Marsot, megsebesítette, megszaszta. 4 Iuppiterről azt meséli, hogy Briareus mentette meg attól, hogy a többi isten megkötözze, s hogy fiát, Sarpedont, mivel a halál torkából már nem ragadhata ki, véresőt hullajtva siratta meg, és hogy Vénusz övétől megigézve nagyobb vággyal ölekezett feleségével, Iunoval, mint amilyennel házasságtöréseit szokta elkövetni.

5 Másutt Hercules trágyát hord, Apollo legelteti Admetus marháit; Laomedon kedvéért viszont Neptunus húz fel városfalakat, és a szerencsétlen mester még a munkabért sem kapja meg. 6 Amott azt látjuk, hogy üllőn készül Iuppiter villáma Aeneas fegyverzetével együtt, pedig az ég, a mennykövek és villámok már jóval azelőtt megvoltak, hogy Iuppiter Krétán megszületett, és az igazi villámot a Cyclops sem utánozhatja, és még maga Iuppiter is rettegne tőle. 7 Mit szóljak Mars és Venus házasságtörő tetteről, Iuppiter Ganymedes iránti fajtalan szenvedélyéről, amit szentesítettek az égben? Mindezen történeteknek az a célja, hogy bizonyos mentségül szolgáljanak az emberek vétkeire. 8 Ezekkel és az ezekhez hasonló koholmányokkal és kellemezebb hazugságokkal mételyeznek meg gyermekeink lelkét, és e mesék hatása alatt érik el a férfikort, s ugyanezen balhiedelmekben vénülnek meg szerencsétlenül, holott az igazság könnyen megtalálható, természetesen annak, aki keresi.

9 Saturnust ugyanis, ennek a törzsnek és nemzetségnek ősatyját minden görög és római régiségbűvár embernek festette le. Így emlékezik meg róla Nepos és Cassius történeti munkáikban, ezt mondja Thallus és Diodorus is. 10 Ez a Saturnus tehát kegyetlen fiától való félelmében elmenekült Kréta szigetéről és Itáliába érkezett, és miután Ianus vendégül látta, mint afféle finom műveltségű görög, sok mindenre megtanította az ottani elmaradott parasztokat, például betűvetésre, pénzverésre és szerszámkészítésre. 11 Így menedékhelyét Latiumnak nevezte el, mert ott jól elrejtőzhetett, és a várost, ahol lakott, saját nevével Saturniának hívta, Ianus pedig a Ianiculumot ruházta fel a maga nevével, hogy az utódok emlékezetben tartsák. 12 Mindenesetre ember volt az, aki menekült és rejtékhelyet keresett, embernek volt az atyja és maga is embernek a gyermeke, hiszen csak azért mondták az Ég és a Föld fiának, mert az itáliaiak nem ismerték szüleit, ahogy manapság is azokról, akik váratlanul előttünk teremnek, azt szoktuk mondani, hogy az égből pottyantak alá; a szegény és homályos származású embereket pedig a föld fiainak nevezzük. 13 Fia, Iuppiter uralkodott Krétán, miután apját elűzte onnan, ott halt meg, ott éltek gyermekei is; Iuppiter barlangját napjainkig látogatják, sírját mutogatják, éppen a neki szentelt helyek bizonyítják rá ember voltát.

XXIV. Haszontalan időtöltés lenne egyenként felsorolni az isteneket és megmagyarázni családfájukat, minthogy az ősről kimutatott emberi természet az öröklés rendje szerint átháramlik a többiekre is. De talán azt képzelitek, hogy haláluk után lettek emberekből

istenekké, amint Proculus hamis esküvése szerint isten Romulus, amiként a mórok szerint isten Juba, és isten a többi király is, akit azzá avatnak, de nem az istenségükbe vetett hit miatt, hanem megérdemelt hatalmuk elismerése végett. 2 Ráadásul akaratuk ellenére illették őket ezzel a névvel, szívesebben megmaradnának embernek; félnek attól, hogy istenekké lesznek, és még vénségükben is húzódoznak ettől. 3 Tehát sem a halottakból nem lesznek istenek, mert az Isten nem halhat meg; sem a születettekben, mert mindaz, ami születik, meghal; az isteni pedig az, aminek nincs kezdete, se vége. Mert ha az istenek valaha születtek, miért nem születnek ma is? Vagy talán Iuppiter már nagyon öreg, Juno asszonyi képességei megszűntek és Minerva megőszült, mielőtt anyává lett? Vagy talán azért nem születnek most istenek, mert ilyen meséknek többé már nincs hitelük? 4 Különben, ha az istenek születhetnének, de nem halhatnának meg, több isten lenne, mint ahány ember összesen van, úgyhogy őket sem az ég, sem a lég nem tudná befogadni, sem a föld nem bírná hordozni. A mondottakból nyilvánvaló, hogy az istenek emberek voltak, akikről olvasmányaink alapján tudjuk, hogy születtek és meghaltak.

5 Ki kételkedik hát abban, hogy az ilyen emberek szent képeit imádja és tiszteli nyilvánosan a köznép; hiszen a tudatlanok gondolkodását és értelmét rászedi a művészi kidolgozás, elvakítja az arany csillogása, az ezüst fénye, megcsalja a hófehér elefántcsont ragyogása? 6 De ha az ember meggondolja, milyen műveletekkel, micsoda eszközökkel készítenek minden egyes szobrot, pirulni fog, hogy fél attól az anyagtól, amellyel a művész eljátszadozott, hogy istenné alakítsa. Mert a fából készült istent, mely talán egy hasáb vagy silány tuskó darabkája, kifüggesztik, kifaragják, esztergályozzák és meggyalulják. 7 Az arany vagy ezüst istent piszkos kis edénykéből öntik ki, kikalapálják és üllőn alakítják, úgy, ahogy gyakran az egyiptomi király számára készítették; a kőszobor anyagát kifejtik, vésővel megmunkálják s valamelyik nyomorult ember simára csiszolja, és épp oly kevés tudomása van szégyenletes keletkezéséről, mint ahogy később sem hederít arra a tiszteletre, amelyet iránta tanúsítottak.

8 De meglehet, a kő, a fa, az ezüst még nem isten. Nos hát mikor lesz azzá? Nézd csak, most öntik, kovácsolják, vésik: még nem isten; nézd, most ónnal összefogatják, összerakják, felállítják: még mindig nem isten; lám, felékesítik, felszentelik, imádják: végre-valahára istenné lett, amikor az ember annak jelentette ki és azzá szentelte. 9 Viszont milyen ítéletet hoznak isteneitekről az okatlan állatok, amikor ösztönösen cselekszenek! Az egerek, fecskék, kányák tökéletesen tudják, hogy nem éreznek, azért össze-vissza mászkálnak rajtuk, megrágnak azokat, és egyenesen az isten szájába rakják fészüküket, ha el nem hajtják őket, a pókok pedig beszövik arcukat és egyenesen fejükről eregetik le fonalaikat. 10 Ti magatok törülgetitek, tisztogatjátok, dörzsölgetitek azokat, amiket szintén ti készítetek, oltalmaztok és tiszteltek, mert egyikőtök sem gondolja meg, hogy előbb kellene megismerni Istent, mint imádni; mert mindenki szeret okatlanul engedelmeskedni szüleinek; mert ki-ki szívesebben teszi magáévá mások tévedését,

mint sem a saját esze után induljon el; és mert az embereknek fogalmuk sincs arról, amit tisztelnek.

Így szentesítették az aranyban és ezüstben a kapzsiságot, így hitelesítették semmitmondó szobrok alakját, így született meg a római babona. 11 Ha figyelemmel kísérjük szertartásaikat, mennyi nevetséges, mennyi szánalmas dolgot találunk bennük! Télvíz idején mezítelenül futkosnak; mások feltornyozott hajkoronával járnak, régi pajzsokat hordoznak körbe, dobolnak és isteneikkel utcáról utcára járva koldulnak; bizonyos templomokba csak évente egyszer lehet bemenni, másokat egyáltalán nem szabad meglátogatni; van olyan szentély, ahová férfiak nem tehetik be lábukat, másokban viszont a nők nem vehetnek részt az istentiszteleten; egyes szertartásokon a szolgának halálos büntetés terhe alatt tilos megjelenni; bizonyos szent tárgyakat csak olyan nők koszorúzhatnak meg, akik első férjükkel élnek, másokat azok, akiknek már több férjük volt, és vallásos buzgalommal keresik azt, aki a legtöbb házasságtöréssel dicsekedhet. 12 Hát azt, aki saját vérét hinti szét áldozatként és önmaga megsebzésével keres kegyelmet, nem lehet-e inkább istentelennek mondani, mint istenfélőnek? Vagy az, aki áldozatnak tartja nemi szervének levágott darabkáit, ha ily módon engeszteli Istent, akkor hogyan sérti meg? Hiszen ha Isten herélteket akarna, eleve ilyenek teremthetné az embereket, nem utólag tenné őket azzá. 13 Ki ne látná be, hogy beteges, hazug és háborodott elme követ el ilyen esztelenséget, s csakis a tévelygők nagy száma nyújt nekik védelmet. Itt az általános őrültség egyetlen mentsége az őrjöngők tömege.

XXV. Ámde azt mondod: éppen ez a babona szerezte meg, gyarapította és fektette szilárd alapokra a rómaiak uralmát, mivel nem annyira a vitézség, mint inkább a vallásosság és a jámborság kölcsönzött nekik erőt. Hogyne, a rómaiak jeles és nemes igazságossága már a birodalom alapításakor szerencsésen megmutatkozott. 2 Nemde már kezdetben gonosztevőkből alakult e nemzet és a kegyetlenségüktől való félelem által biztosítva növekedett? Először ugyanis mintegy menedékhelyen verődött össze itt a csőcselék: ide özönlöttek az elvetemült gonosztevők, a vérfertőzők, a gyilkosok és hazaárulók, s hogy maga a hadvezér és király, Romulus, népét gazságban felülmúlja, testvérgyilkosságot követett el. Ilyen jelek kísérik a vallásos város megalapítását.

3 Később minden tisztességből kivetkőzve idegen hajadonokat raboltak el, akiket szüleik már elígértek, vőlegényük már eljegyzett, vagy akik közül néhányan már férjnél is voltak, és megbecstelenítették, meg gyalázták őket, s amikor az ő szüleikkel, vagyis saját apósaikkal háborúba keveredtek, rokonná váltak. Kell-e ennél nagyobb arcátlanság, súlyosabb megátalkodottság? 4 Azután szomszédaikat területükről elűzni, a közeli városokat templomaikkal és oltáraikkal együtt felforgatni, a foglyokat elhajtani, mások kárára gaz módon

növekedni: ez Romulustól kezdve közös törekvése volt valamennyi királynak és hadvezérnek. 5 Így tehát, amivel rendelkeznek, amit tisztelnek és birtokolnak, az mind-mind arcátlanságuk zsákmánya: minden templomuk hadizsákmányból, azaz lerombolt városok, kirabolt szentélyek, legyilkolt papok vére árán épült.

6 Legyőzött vallásokat befogadni, a foglyul ejtett isteneket imádni nem egyéb, mint gyalázkodás és gúnyolódás. Mert ha az ember azt imádja, amit erőszakkal elvett, az nem istenimádás, hanem szentségtörés. Tehát annyi római gaztett, ahány diadal, s annyi templomrablás, ahány győzelmi jel. 7 Ennélfogva a rómaiak nem azért oly hatalmasok, mert vallásosak, hanem mert büntetlenül követték el a szentségtöréseket; hiszen háborúikban nem is tudhatták maguk mellett azokat az isteneket, akik ellen fegyvert ragadtak, és akikhez csak akkor könyörögtek, amikor diadalt aratva fölöttük, tisztelni kezdték őket. De mit is tehetnek azok az istenek a rómaiakért, akik saját tisztelőiket sem tudták megmenteni a római fegyverektől? 8 Mert ami a rómaiak hazai isteneit illeti, azok ismereteink szerint a következők: Romulus, Picus, Tiberinus, Consus, Pilumnus és Volumnus istenek; Cloacina istennőt Tatjus találta fel és övezte tisztelettel; Pavort és Pallort Hostilius; nem tudom, ki sorozta később Febris az istennők közé: íme, e város bennszülött babonásága, a betegségek és a gyengélkedések. Igazából Acca Larentia-t és Florát, a két szemérmetlen szajhát is a római betegségek és istenek közé kell számítani.

9 Tudniillik ezek azok, akik a többi istennel szemben, akiket más nemzetek imádtak, kiterjesztették a rómaiak birodalmát, ugyanis a rómaiakat saját tisztelőik ellenében nem segítette a trák Mars, a krétai Iuppiter, az argosi, samosi és carthagói Juno, a taurisi Diana, sem az idai Anya, Cybele, de nem segítették az egyiptomi – nem mondom: istenek, hanem szörnyek sem. 10 De talán a rómaiaknál nagyobb a szüzek tisztasága és szentebb a papok vallásossága, mivel szinte minden szűz esetében, még azoknál is, akik engedély nélkül – legalábbis a Vesta-szüzek tudtán kívül – háltak férfival, büntetendő a paráznság. A többiek büntetlensége nem a gondosabban őrzött tisztaságnak tulajdonítható, hanem annak, hogy nagyobb szerencsésük volt a szemérmatlenség elkövetésekor. 11 És hol üzletelnek a paráznsággal, hol foglalkoznak kerítéssel, hol készítik elő a házasságtörést, ha nem a papoknál az oltárok és templomok között? Ráadásul a templomszolgák szobácskáiban gyakrabban nyer kielégülést a heves kéjvágy, mint a nyilvánosházakban. 12 Különben előttük Isten gondviseléséből hosszú ideig uralkodtak az asszírok, médek, perzsák, görögök és egyiptomiak, jóllehet ezeknél sem pontifexek, sem Arvales-testvérek, sem Salius-papok, sem Vesta szüzek, sem augurok nem voltak, sem ketrecbe zárt csirkék, hogy azoknak étvágya vagy étvágytalansága szerint intézzék az állam ügyeit.

XXVI. Most már rátérek azokra a római jövendölésekre és jóslatokra, amelyeket nagy gonddal összeszedtél, és azt bizonyítgattad, hogy mellőzésüket csapás követte, megtartásukat

jószerencse. 2 Világos: Clodius, Flaminius és Junius azért vitték romlásba seregeiket, mert nem tartották szükségesnek bevárni, hogy a szent csirkék szerencsét jósló mohó étvágygal egyenek. 3 No és Regulus? Ugye ő megfogadta az auspiciumot és mégis fogságba esett? Mancinus is ragaszkodott a vallás előírásaihoz, mégis iga alatt vonult el, s az ellenség kezére került. Paulus csirkéi is jó étvágyúak voltak, Cannae mellett mégis elesett a római nemzet nagy részével együtt. 4 Gaius Caesar nem törődött az auspiciummal és auguriummal, amely azt mondta, hogy tél előtt ne hajózzák át Afrikába: annál könnyebb volt hajóútja és győzelme. 5 Mit és mennyit szóljak még a jóslásról? Amphiarus halála után válaszokat adott az eljövendőről, noha nem tudta életében, hogy felesége egy nyakláncért majd elárulja. A vak Tiresias a jövőt látta, miközben a jelenlévőt nem látta. 6 A pythoi Apollonak Pyrrhusra vonatkozó jóslatát Ennius költötte, mert akkoriban Apollo már nem verselt; az ő ravasz és kétértelműen beszélő jósdája akkor járatta le magát, amikor az emberek műveltsége nőttön-nőtt, és többé nem hittek oly könnyeden.

Demosthenes is, mivel tudta, hogy a jóslat nem felel meg a valóságnak, arról panaszkodik, hogy a Pythia „filippizál.” 7 Mégis, mondhatnád, néha az auspiciumok és az oraculumok is eltalálták az igazat. Ámbár a sok hazug jóvendölés közepette a vak véletlen is a tervszerűség látszatát öltheti magára, én e hiba és csalárdság forrását szeretném alaposabban feltárni és világosabban megmagyarázni; azt, ahonnan ez az egész babona eredt. 8 Vannak tisztátalan, kóborló szellemek, amelyeket mennyei elevenségükből a földi bűnök és szenvedélyek súlya lehúzott. E szellemek tehát, miután bűnökkel terhelve, bűnökbe merülve lényegük egyszerűségét elveszítették, hogy nyomorúságukat elviselhetőbbé tegyék, folyton azon vannak, hogy immár elvesztésként elveszejtsenek, s gonoszként a gonoszságot terjesszék, és Istentől elidegenedve, fonák vallási szertartások bevezetésével Istentől elidegenítsenek.

9 Hogy ezek a szellemek a démonok, azt a költők tudják, a bölcselők megtárgyalják, Socrates tisztán látja, hiszen ő a benne lakozó démon intéséhez és akaratához igazodva kezdte el vagy szakította félbe foglalatosságát. 10 A mágusok is nemcsak tudják, hogy léteznek démonok, hanem bármily csodálatos mutatóvannal állnak elő, a démonok segítségével teszik azt, az ő sugallatukra és hatásukra úzik szemfényvesztéseiket, hogy láthatni azt, ami nincs, és nem látható az, ami van. 11 E mágusok között mind szóban, mind tettben a legelső Hostanes: ő az igaz Istent kellő tiszteletben részesíti, és az angyalokról, vagyis a szolgákról és követekről tudja, hogy Isten trónját körülveszik és tisztelettel szolgálják úgy, hogy uruk intésétől és tekintetétől is összerezzennek. Azt is ő mondta, hogy vannak földi, kósza, embergyűlölő démonok is. 12 Plato is, aki azt tartotta, hogy Istent megtalálni bajos, nemde magától értetődően beszél mind az angyalokról, mind a démonokról, és Lakoma című művében igyekszik megmagyarázni a démonok természetét? Azt állítja róla, hogy olyan lényeg, amely a halhatatlan és halandó, azaz a test és szellem között foglal helyet, a földi nehézség és az égi könnyűség vegyülésének eredménye; ebből kiindulva oktat bennünket is a szerelmi vágyról, és azt mondja, hogy az

megformálódik és behatol az ember szívébe, az érzékelést izgatja, indulatokat ébreszt benne és elárasztja a szenvedély forrásával.

XXVII. Ezek a tisztátalan szellemek, a démonok tehát, amint a mágusok, a bölcselők és Plato kimutatták, elrejtőznek a szent szobrok és képek alá, és ihletésükkel azt a látszatot keltik, mintha valóban istenség volna jelen, mivel megihletik közben a jószokat, a szentélyekben időznek, nem egyszer megelevenítik az áldozati barmok belső részeinek rostjait, kormányozzák a madarak repülését, irányt szabnak a sorsvetéseknek, jövődöléseket mondatnak, amelyeknek igazságát túlnyomó hazugság homályosítja el. 2 Ugyanis csalatkoznak és csalnak, hiszen nem ismerik a színigazságot, és amit tudnak is róla, saját vesztükre nem vallják meg. Ily módon lehúzzák a lelkeket az égből, az igaz Istentől az anyagiak felé irányítják az emberek figyelmét, megzavarják az életet, nyugtalanítják az álmat; mint afféle leheletszerű szellemek észrevétlenül a testekbe férkőznek és betegségeket idéznek elő, a lelkeket rémítgetik, a tagokat kificamítják azért, hogy az embereket tiszteletükre kényszerítsék, s hogy amikor már az oltárokról felszálló illattal és állat-áldozattal eltelve ismét megszüntetik az átkot, mellyel ők maguk sújtották az embereket, úgy tűnjenek fel, mintha ők eszközölték volna a gyógyulást.

3 Ők azok az őrjöngők, akiket az utcákon szaladgálni láttok, szintén ők a templom nélküli jövődömondók, így őrjöngnek, így tombolnak, így forognak körbe-körbe: a démon ingerlése mindegyikben azonos, csak őrjöngésük megnyilvánulása különböző. 4 Az ő befolyásukra vezethetők vissza azok a dolgok is, amiket kevéssel előbb említettél, jelesül, hogy Iuppiter egy álomban követelte játécai felújítását, hogy Castor és Pollux Lóháton megjelentek, hogy a hajó egy római hölgy övét követte. 5 Közületek legtöbbször tudják, hogy mindezt a démonok magukról beismerik, valahányszor őket gyötrő beszédeinkkel és tüzes imáinkkal az emberek testéből kiűzzük őket. 6 Maga Saturnus, Serapis, Iuppiter és ami démont csak tiszteltek, a fájdalomtól legyűrve mind megmondja, hogy micsoda, és semmi esetre sem hazudnak saját gyalázatukra, főleg ha közületek is jelen vannak egyesek.

7 Higgycetek, amikor maguk a tanúk vallják meg önmagukról az igazat, meg azt, hogy démonok! Mert ha az egyetlen igaz Istenre esküszünk, a szerencsétlenek akarataik ellenére megremegnek a testekben, és vagy rögtön elhagyják az embert, vagy lassanként tűnnek el aszerint, hogy mekkora a szenvedő hite, és hogyan működik az orvos kegyelme. Ezért menekülnek a keresztények közeléből, akiket távolról a ti segítségetekkel üldöztek gyülekezeteikben. 8 Így a tudatlanok lelkébe lopózva titkon gyűlöletünkre ingerlik őket, mert félnek; hiszen természetes, hogy gyűlöljük azt, akitől félünk, és lehetőleg ártunk annak, akitől tartunk. Így hát megszállják az emberek lelkét, megkérgesítik szívét, hogy már az előtt gyűlöljenek minket az emberek, hogy megismernének, nehogy ismerve minket nyomdokainkat kövessék, vagy képtelenek legyenek

kárhoztatni bennünket.

XXVIII. Hogy pedig micsoda gazság tudatlanul és előzetes vizsgálat nélkül ítélkezni, amint ti teszitek, higgyétek el nekünk, akik már bánjuk, hogy elkövettük azt. 2 Mert mi is ugyanilyenek voltunk, s egykoron, még vakon és ostobán ugyanazt hittük, mint ti, tudniillik, hogy a keresztények szörnyűségeket imádnak, gyermekeket falnak fel, lakomáikon vérfertőzést követnek el, és nem tudtuk, hogy e meséket mindig a démonok terjesztik, és soha senki nem járt utána, nem bizonyította be valódiságukat, s oly hosszú időn keresztül nem akadt egyetlen ember sem, aki elárulta volna ezt, noha nemcsak bocsánatra számíthatott elkövetett gaztetteiért, de még jutalmat is várhatott a leleplezésért; s nem tudtuk, hogy a kereszténység olyannyira ártatlan, hogy a bevádolt keresztény nem szégyenkezik, nem fél, csak azt az egyet sajnálja, hogy már előbb nem lett kereszténnyé.

3 Nekünk mégis az volt a meggyőződésünk, hogy egyáltalán ki sem kell hallgatnunk őket, jöllehet egyes esetekben a szentségtörők, a paráznák, sőt még az apagyilkosok védelmét és képviselőjét is elvállaltuk; olykor könyörületből bántunk velük kegyetlenebbül, kínzásokkal vallásuk megtagadására kényszerítettük őket, nehogy elveszenek, s ily módon teljesen fonák bűnügyi eljárást alkalmaztunk, amelynek nem az volt a célja, hogy feltárja az igazságot, hanem hogy hazugságot erőszakoljon ki. 4 És ha valamelyik gyengébb a szenvedéstől megtörve és elcsigázva letagadta, hogy keresztény, kedveztünk neki, mintha az elnevezés megtagadásával egyszermind valamennyi tettét tisztázta volna. 5 Látjátok-e, hogy mi is ugyanúgy vélekedtünk és cselekedtünk, amint ti vélekedtek és viselkedtek? Pedig ha a józan ész, és nem a démon ösztökélése szerint történnék az ítélkezés, nem arra kellene őket kényszeríteni, hogy megtagadják keresztény voltukat, hanem hogy bevallják vérfertőző üzelmeiket, gonosz szertartásaikat, gyermekáldozataikat. 6 Ugyanis a démonok ezekkel és hasonló mesékkel kiabálják tele a tudatlanok füleit, hogy bennük gyűlöletet és undort keltsenek irántunk. És még sincs ok a csodálkozásra, mivel a mendemonda, amely mindig elszórt hazugságokból táplálkozik, és az igazság fényében elenyészik, ily módon a démonok műve, hiszen ők terjesztik és tartják fenn a hazug híreket.

7 Ez az oka annak is, hogy azt mondod, hallomásod szerint mi egy szamár fejét imádjuk Istenként. Ki volna oly balga, hogy ilyent imádjon? Van-e ostobább annál, mint aki azt hiszi, létezik ilyen imádás? Igaz ugyan, hogy ti istállóitokban egész szamarakat tiszteltek, legalábbis Epona istennőtökkel egyetemben, és ugyanezen szamarakat Isissel együtt áhíthatosan fölszenteltek; továbbá ökör- és ürüfejeket áldoztok és imádtok, valamint kecskebából és emberből összetett isteneket és oroszlánképű és kutyapofájú isteneket tiszteltek. 8 Vagy talán az Apis bikát sem imádjátok és tápláljátok, amint az egyiptomiak teszik? Nem is kárhoztatjátok

szertartásaikat, amelyekben kígyók, krokodilok, egyéb fenevadak, madarak és halak jutnak főszerephez, olyan istenek, amelyek közül ha valaki egyet is megölne, fejével lakolna érte.

9 Ugyanezek az egyiptomiak, csakúgy, mint közületek a legtöbben, nem félnek jobban Isistől, mint a vöröshagyma kipárolgásától, és nem remegnek meg jobban Serapistól, mint a test hátsórészének reccsenéseitől. 10 Az is, aki olyasmit híresztel rólunk, hogy a papok nemi szerveit imádjuk, tulajdonképpen azt igyekszik ránk kenni, amit ő tesz. Hiszen talán éppen az ilyen dolgok jelentik azok erkölcstelen szertartásait, akiknél mindegyik nem minden testrészét áruba bocsátják; akiknél a legmélyebb erkölcstelenséget nevezik kifinomultságnak; akik a szajhák szabadosságát irigylik; akik hímtagokat nyalogatnak; akik kéjelgő szájjal tapadnak a szeméremtestekre; még akkor is gonosz nyelvű emberek, ha hallgatnak; akiket előbb tölt el a züllöttségük miatt érzett csömör, mint a szegyen. 11 Micsoda gazság! Olyan büntettet követnek el önmaguk ellen, amit zsengebb életkor sem viselhet el, és amire keményebb szolgaság sem kényszeríthető.

XXIX. Nekünk meghallgatnunk sem szabad ezeket és a hasonló szégyenletes dolgokat; az pedig gyalázat volna, ha még több példát hoznák fel védelmünkre, hiszen olyasmiket költötök tiszta életű, erkölcsös emberekről, amiknek a lehetőségét sem hinnénk, hogyha ti a magatok példájával nem igazolnátok. 2 Amikor azt mondjátok rólunk, hogy egy bűnös embert és az ő keresztjét részesítjük vallásos tiszteletben, nagyon letértek az igazság útjáról, amennyiben úgy vélitek, egy gonosztevő kiérdemelte vagy egy földi lény kiérdemelhetette, hogy Istennek higgyük. 3 Hát nem szájalomra méltó már az is, aki minden bizalmát halandó emberbe veti? Hiszen minden segítsége odatesz, ha meghal az az ember. 4 Az egyiptomiak csakugyan egy embert választanak maguknak tiszteletük tárgyául, egyedül őt engesztelik, tőle kérnek mindenben tanácsot, az ő kedvéért ölik le az áldozati barmokat. Ámde ő, aki mások számára isten, önmagának – tetszik, nem tetszik – bizony csak ember, mert a saját lelkiismeretét meg nem csalja, ha a másét rászedi is.

5 A fejedelmeknek és királyoknak nem mint nagy és jeles férfiaknak tömjéneznék, ami még meg volna engedve, hanem gyalázatos módon úgy hízelegnek nekik, mintha istenek volnának, noha a nagy embert inkább emberi tisztelet illetné meg, s egy nemes gondolkozású férfiúnak jobban esnék a szeretet. Így segítségül hívják azok istenségét, térdre borulnak képeik előtt, könyörögnek geniusukhoz, azaz démonukhoz, és könnyebben lehet Iuppiterre hamisan esküdni, mint a király nevére. 6 Mi a kereszteteket sem nem imádjuk, sem nem kívánjuk. Ti ellenben, akik fából készült istenszobrokat tiszteltek, bizonyára imádjátok a fa kereszteteket is, mint isteneitek alkotórészeit. 7 Mert hadi jeleitek, pompás zászlóitok, lobogóitok mi egyebek, mint bearanyozott és felcicomázott keresztet? Győzelmi jeleitek nemcsak egyszerű keresztalakok,

hanem egy megfeszített ember utánczatai is. 8 Valójában a kereszt természetes jelét látjuk a hajón, amikor dagadó vitorlák repítik, amikor kinyújtott evezőlapátokkal siklik a vízen; és ha felszereljük a jármot, szintén keresztalakot kapunk, nem különben akkor is, amikor az ember kitárt karokkal, tiszta szívvel imádkozik Istenhez. Tehát a kereszt jelére alapozódik a természet rendje, és ez alakítja vallási szertartásaitokat is.

XXX. Most már azonban szeretnék találkozni azzal, aki azt mondja vagy hiszi, hogy minket egy lemészárolt kisdud vérevel avatnak be vallásunkba. Lehetségesnek tartod, hogy annak a gyenge, kicsinyke testnek valaki halálos dőfést adjon? Hogy bárki is feláldozza, kiontsa, elvegye egy újszülött, egy éppen hogy megszületett ember nyersvérét? Ilyesmit senki sem hihet el, hacsak nem az, aki maga vetemedne arra, hogy megtegye. 2 Látom ugyanis, hogy újszülött gyermekeiteket hol vadállatok, hol madarak zsákmányául teszik ki; hol megfojtjátok őket fájdalmas halált osztva ki rájuk, s hogy vannak, akik mérgek és italok segítségével még a méhen belül oltják ki a jövő ember életét, s gyilkolnak, mielőtt szülnének.

3 És ezek valóban isteneitekről szóló tanításból származnak. Mert Saturnus nem tette ki fiait, hanem lenyelte őket, ezért Afrika egyes részein méltán szoktak neki áldozni a szülők gyermekeket (Karhagóban, a punok közt valóban fennmaradtak ilyen áldozati sírok), közben nyájas csókkal hallgattatják el nyöszörgésüket, hogy ne síró áldozatot mutassanak be. 4 A Fekete tenger mellett fekvő Taurus lakói és az egyiptomi Busiris szokása volt idegeneket áldozni; gallok a Mercuriusnak hoztak emberi vagy helyesebben embertelen áldozatot; a rómaiaknak az volt a szokásuk, hogy görög férfit és nőt, gall embert s asszonyt elevenen temettek el áldozat gyanánt; a mai napig ember-áldozattal tisztelik Iuppiter Latiarist, és ami méltó Saturnus fiához, gonosztevők és gazemberek vérevel tartják jól.

5 Azt hiszem, Iuppiter tanította Catilinát arra, hogy az összeesküvést vérrel pecsételje meg, s Bellonát, hogy oltára embervérrel legyen behintve, és hogy a nyavalyatörést ember vérevel gyógyítsák, azaz olyasmivel, ami rosszabb magánál a betegségnél. 6 Azok sem különbek, akik felfalják a küzdőtér porondján elejtett vadakat, amelyeket emberi vér kent össze és szennyezett be, vagy amelyek emberi testrészekre és zsigereken híztak meg. Nekünk az emberölést még nézni sem szabad, arról hallanunk sem lehet, és annyira óvakodunk az embervértől, hogy még az ehető áldozatok vérét sem esszük meg.

XXXI. A vérfertőző lakomát illetően is szörnyű mesét költött rólunk a démonok serege, hogy tiszta életünk hírét galád rágalom terjesztésével elhomályosítsa, és hogy az embereket, mielőtt a tényállással tisztába jöhetnének, ezzel az irtózatossággal mendemondával elijessék tőlünk. 2 Így

beszélt erről a te Frontod is, nem mint a tanúbizonyosságok megerősítője, hanem mint hamisan rágalmozó szónok, az ilyesmi ugyanis inkább kitelik tőletek. 3 A perzsák törvénye megengedi, hogy az anya fiával egyesüljön; az egyiptomiak és az athéniak fiai nővéreikkel törvényes házasságot köthetnek; történeti könyveitek és színdarabjaitok paráznaságokkal kérkednek, és ti mégis szívesen olvassátok s hallgatjátok. Így még azokat a vérfertőző isteneket is tisztelitek, akik anyjokkal, lányokkal, nővérekkel élnek házasságban. 4 Természetes tehát, hogy nálatok gyakran fölfedezik a vérfertőzést, hiszen mindig elkövetik. Szerencsétlenek! Úgy is járhattok tilosban, hogy nem tudtok róla: mivel a bujaságot vaktában úzitek, mivel itt is, ott is van egy-egy gyermeketek, mivel még otthon született gyermekeiteket is gyakran idegenek könyörületére bízzátok, szükségképpen saját véretekbe kell ütköznotök, saját fiaitokba kell botlanotok. Ennél fogva akkor is egy vérfertőzés tragédiájának hősei vagytok, amikor tudomástok sincsen róla.

5 Mi el lenben nem arcunkon, hanem szívünkben hordozzuk a szemérmet; mi egyetlen hitvesünkhöz örömet vagyunk hűek; s vagy egy nővel kötünk frigyet a családalapítás kedvéért, vagy egyetlen egyet sem ismerünk. Lakomáinkon nemcsak szemérmesek vagyunk, hanem józanok is, mert nem adjuk át magunkat egészen az evésnek, és lakomáink nem torkollanak ivászatba, hanem jókedvünket komolysággal mérsékeljük, beszédünk tartózkodó, testünk még tartózkodóbb. Legtöbbünk egész életében sértetlenül megőrzi szüzességét anélkül, hogy azzal dicsekednék; és végezetül, olyannyira távol áll tőlünk a fajtalan vágy, hogy némelyek még a szemérmes együttélés miatt is pirulnak. 6 Ha megvetjük is tisztségeiteket és bíbor ruháitokat, abból nem következik, hogy a nép söpredéke vagyunk, és attól még nem vagyunk pártoskodók, hogy békésen összegyűlve valamennyien egyetértünk a jóban; és nemcsak a zugokban vagyunk mi beszédesek azért, mert ti restelltek és féltetek bennünket a nyilvánosság előtt meghallgatni.

7 És hogy számunk napról-napra gyarapodik, az nem a bűn jele, hanem az erény bizonyítéka, mert csak a tisztességes és jó életmód mellett tartanak ki a régi hívek, egyedül ahhoz csatlakoznak újak. 8 Végezetül, mi nem testünkön lévő bélyeg alapján ismerünk oly könnyen egymásra, ahogyan azt ti gondoljátok, hanem az ártatlanságról és erkölcsösségről; így fájdalmatokra egymást kölcsönösen szeretjük, mert gyűlölni nem tudunk; irigységetekre egymást testvérenek szólítjuk, minthogy egy Atya Isten gyermekei, egy hit letéteményesei, egy reménység örökösei vagyunk. Ti ugyanis nem ismeritek egymást, sőt kegyetlenül gyűlölködtök, és csakis akkor látjátok be, hogy testvérek vagytok, ha testvérgyilkosságot akartok elkövetni.

XXXII. Vagy talán azt hiszitek, hogy eltitkoljuk tiszteletünk tárgyát, ha nincsenek templomaink és oltáraink? Milyen képet rajzoljak Istenről, amikor – ha jól meggondolod – alapjában véve maga az ember az Isten képmása? Micsoda templomot emeljek számára, amikor az egész világ, az ő keze munkája sem tudja befogadni? És ha én ember létemre tágasabb helyen lakom,

bezárhatok-e egy ily végtelen fenséget egyetlen szobáckába? 2 Nem jobb-e, ha lelkünkben emelünk neki hajlékot, ha szívünk mélyén állítunk oltárt részére? Ajánljak fel Istennek áldozati barmokat és állatokat, amiket az én használatomra teremtett, hogy visszadobjam neki a tőle kapott ajándékot? Hálátlanság lenne, hiszen a jó szív, a szeplőtelen lélek és a tiszta lelkiismeret a kedves áldozat. 3 Tehát az könyörög Istenhez, aki megőrzi az ártatlanságot; az mutat be áldozatot neki, aki igazságos; az engeszteli ki, aki tartózkodik a csalárdságtól; az öli le a legkövérebb barmot áldozatul, aki embertársát a veszélyből kiragadja. Így áldozunk mi, ez a mi istentiszteletünk, ily módon miközöttünk az a legjámborabb, aki a legigazságosabb.

4 De azt mondd, hogy azt az Istent, akit mi tisztelünk, sem másoknak meg nem mutathatjuk, sem magunk nem látjuk. Éppen azért tartjuk őt Istennek, mert érezhetjük, de nem láthatjuk. Ugyanis műveiben és a világ minden eseményében megpillantjuk erejét, amely mindig jelen van, akkor is, amikor mennydörög, villámlik és lecsap a mennykő, akkor is, amikor kiderül az ég.

5 S ne csodálkozzál azon, hogy Istent nem látod: a szél fuvalma mindent űz, hajt, mozgat, szemekkel mégsem látjuk. De még a napba sem nézhetünk, noha a látás kútforrása: sugarait nem bírja a szem, s ha az ember beletekint, látása elhomályosodik, ha pedig huzamosabban néz bele, egészen elveszíti szeme világát. 6 Hát akkor hogyan szemlélhetnéd magát a nap alkotóját, a fény ősforrását, amikor még villámától is elfordulsz, mennyköve elől is el rejtőzöl? Testi szemekkel akarod Istent látni, noha saját lelkedet sem láthatod, sem meg nem foghatod, holott az éltet és annak köszönheted hogy beszélni tudsz?

7 De azt is mondd, hogy az Isten nem ismeri az ember cselekedetét, s mert az égen trónol, sem az egészet nem járhatja be, sem az egyeseket nem ismerheti meg. Tévedsz és csalatkozol, ó, ember! Hogy lehetne bármitől is távol Isten, amikor ismer és betölt minden égi és földi dolgot, és mindazt, ami kívül esik a mi világunk térségein? Mindenütt jelenvaló, nem csupán közelünkben van, hanem áthat bennünket. 8 Azért tekints ismét a napra: bár az égen van, fényét széthinti az egész földkerekségre; egyformán van jelen mindenütt és mindent áthat, világossága mégsem halványul el soha. 9 Akkor hát Isten, a mindenség alkotója és gondviselője, aki előtt semmi nem maradhat rejtve, mennyivel inkább jelen van a sötétségben, mennyivel inkább jelen van gondolatainkban, mintegy a másik sötétségben! Nem csupán alatta élünk, hanem, hogy úgy mondjam: vele is.

XXXIII. Nem hízelgünk magunknak sokaságunkkal sem: mi soknak látjuk magunkat, Isten szemében azonban nagyon kevesen vagyunk. Mi különbséget teszünk népek és nemzetek között, de Isten előtt az egész világ egy ház. A királyok még saját országuk ügyeit is hivatalnokaik felterjesztéseiből ismerik: Istennek nincs szüksége jelzésekre, mert nem egyszerűen szemei előtt, hanem benne élünk. 2 “De a zsidóknak sem használt semmit”, mondd te, “hogy egy

Istent imádtak templomukban és oltáraikon a legnagyobb áhítattal.” A tudatlanság visztévedésbe, ha a régebbi dolgokkal kapcsolatos feledékenységed vagy tájékozatlanságod miatt csak a későbbiekre gondolsz vissza. 3 Mert amíg tisztán, becsületesen, jámboran tisztelték ők is a mi Istenünket – hiszen mindeneknek ő az Istene -, amíg üdvös parancsainak engedelmeskedtek, számban megnövekedtek; szűkölködőkből gazdagokká, szolgákból királyokká lettek; kevesen is nagy sereggel bántak el, fegyvertelenül felszerelt katonaságot futamítottak meg, üldözőiket Isten parancsára és az elemek segítségével legyőzték.

4 Olvasd újra írásaikat, vagy ha nagyobb gyönyörűséget találsz a római szerzők munkáiban, üsd fel – hogy a régebbi írókat mellőzzük Iosephus Flaviusnak vagy Antonius Iulianusnak a zsidókról írt műveit: meglátod, hogy gonoszságuk döntötte őket nyomorúságos helyzetükbe, és tapasztalni fogod, hogy nem történt velük semmi, amit előre meg nem jövendöltek arra az esetre, ha ragaszkodnak nyakasságukhoz. 5 Így arra az eredményre jutsz majd, hogy előbb hagyták el ők az Istent, mint az őket, és hogy nem Istenükkel együtt kerültek fogságba, amit te szentségtelen ajakkal állítasz, hanem Isten juttatta őket hatalmatokba, mint parancsainak megszegőit.

XXXIV. Ami egyébként a világegést illeti, közönséges tévedés, ha az ember nem hiszi el, hogy váratlanul tűz boríthat be mindent vagy meghasadhat az ég. 2 Hisz melyik bölcs vonja kétségbe, melyik nem tudja azt, hogy ami csak keletkezett, elmúlik, ami létrejött, megsemmisül? A stoicusok szilárd meggyőződése, hogy amint kezdődött, úgy majdan, ha az édesvízű források megszűnnek táplálni a tengereket, a tűz hatalmába kerül az ég is mindazzal együtt, amit magában foglal, mert a nedvesség elpárolgása után ez az egész világ elég. 3 Az epicureusok is így vélekednek az elemek elégéséről és a világ összeomlásáról. 4 Plato azt állítja, hogy a világ egyes részeit hol vízőzön, hol lángtenger borítja el, és bár a világról azt mondja, hogy örökkévalónak és felbomolhatatlannak alkotott, hozzáteszi, hogy egyedül az alkotó Isten rombolhatja szét és semmisítheti meg. Nincs semmi különös abban, ha ezt az építményt lerombolja az, aki alkotta.

5 Látod-e, hogy a bölcselek ugyanazt tanítják, amit mi, de nem azért, mintha mi járnánk az ő nyomukban, hanem mert ők követték a próféták isteni jövendöléseiből származó, ámde eltorzított igazság árnyékát. 6 Így jelesebb bölcseitek, legelőször is Pythagoras, és különösen Plato, szintén hirdették az újjászületést, csak hogy elferdítve s csak félig-meddig helyesen; ugyanis azt hiszik, hogy a test halála után csak a lélek marad fenn örökké, és gyakran más, új testbe vándorol. 7 Hogy az igazságot meghamisítsák, még azzal is megtoldják ezt, hogy az emberek lelke barmokba, madarakba és fenevadakba költözik. Ez a felfogás valójában nem egy bölcselek kutatásához, hanem egy bohóc mókázásához illik. 8 Nekünk azonban most annyi is elegendő, hogy bölcseleitek bizonyos mértékig e kérdésben is egyetértenek velünk. 9 Egyébként

ki az a balga és esztelen, aki tagadni merésznél, hogy amint Isten egyszer már képes volt megformálni az embert, úgy végezetül újjá is alkothatja; hogy az elmúlás után semmi sincs, és a keletkezés előtt semmi sem volt, hogy amint az ember a semmiből megszülethetett, úgy a semmiből helyreállítható? Éppen hogy nehezebb olyan dolgot létesíteni, ami még nincs, mint olyant megismételni, ami egyszer már volt.

10 Ha homályos szemeink elől valami eltűnik, te azt hiszed, hogy azt Isten is elveszítette? Minden test, akár elporlad, akár gőzzé lesz, akár hamuvá válik, akár füstté változik, ránk nézve megsemmisül, de Istennek, az elemek gondviselőjének szemében tovább létezik. Nem félünk mi a hamvasztástól, mint hiszitek, hanem csak egy régebbi és nemesebb temetkezési szokáshoz ragaszkodunk. 11 Nézd csak, miként igyekeznek kifejezni az egész természet eljövendő feltámadásunk gondolatát, hogy vigasztaljon minket! A nap leáldozik és felkel; a csillagok eltűnnek és ismét felbukkannak; a virágok elhervadnak, de újból kivirulnak, a vén fákból friss hajtás sarjad; az elvetett magvak megrothadnak, de ismét kizöldellnek; olyan a sírban a test, mint télen a fa: pusztulást színélve rejtik az életerőt. 12 Mit türelmetlenkedsz, hogy még a fagyos télben feléledjen, vissza térjen? A test tavaszát is be kell várunk. Nagyon jól tudom, hogy a legtöbb ember bűnös lelkiismerete miatt nem annyira hiszi, mint inkább óhajtja halála után a megsemmisülést, mert jobban szeretnének teljesen megsemmisülni, mint bűnhődésre ébredni. Tévelygésüket tovább gyarapítja, hogy e világi életükben szabadságot kaptak, és hogy Isten végtelen türelmű, akinek annál igazságosabb az ítélete, minél később következik be.

XXXV. Mindamellert a legnagyobb tudósok könyvei és a költők énekei figyelmeztetik az embereket a tűzfolyóra és a Styx mocsarából gyakorta felszökő forgó lángcsóvára, amelyek az örök kín szenvedések helyéül készítették, s amelyekről részint a démonok közlésére, részint a próféták jövendölésére támaszkodva beszéltek. 2 Ezért esküszik műveikben maga Iuppiter király is szent borzalommal a perzselő partokra és a sötéten örvénylő vízre: retteg ugyanis a büntetéstől, amelyről már előre tudja, hogy reá és övéire vár. 3 Nincs is a kínoknak se vége, se hossza. Ott az értelmes tűz elégeti és ismét visszaállítja az emberi testrészeket, szétmarcangolja és élteti azokat. Amint a villám tüze sújtja ugyan a testet, de nem semmisíti meg, amint az Etna, a Vezúv és egyéb tűzhányók tüze itt-ott anélkül tör ki, hogy kimerülne, úgy azt a büntetésül szánt tüzet sem az táplálja, hogy közben elégeti a testeket, hanem a testeket el nem emésztő marcangolás élteti. 4 Azt pedig csakis az elvetemültek tagadhatják, hogy akik nem ismerik Istent, méltán szenvednek mint istentelenek és gonoszok, mert ha nem ismerjük a mindenség Atyját és mindenek Urát, akkor ezzel éppen úgy vétkezünk, mintha megbántanánk őt. 5 És noha Isten nem ismerése már elegendő ok a bűnhődésre, amint ismerése magában is kilátást nyújt a bocsánatra, mégis, ha összehasonlítanak minket, keresztényeket, tiveletek, akkor sokkal jobbaknak találják bennünket, még ha bizonyos dolgokban kevésbé vagyunk is képzetek. 6 Ti ugyanis tiltjátok a házasságtörést, ámde elkövetitek, mi ellenben csak feleségünkhöz közelítünk

férfiként; ti a vétek elkövetését büntetitek, nálunk már annak gondolata is bűn; ti a lelketeket ismerőktől féltetek, mi csakis a magunk lelkiismeretétől, ami nélkül nem élhetünk; végezetül, a börtönök a ti embereitekkel vannak tele, keresztényt nem találtok ott, hacsak nem olyat, akit hitéért vádolnak, vagy aki hitét elhagyta.

XXXVI. És a végzettel senki ne vigasztalja magát, senki ne mentegesse tettét: életsorsa függhet a véletlentől, de értelme szabad, s azért az ember cselekedetét, nem pedig társadalmi állását ítélik meg. 2 Mert mi más a végzet, mint az, amit Isten közölünk kiról-kiról előre elvégzett? Minthogy ő előre ismerhetett bennünket, azért mindegyikünknek érdeme és lelki tulajdonságai szerint szabta ki a végzetet is. Így nem azt bünteti bennünk, amit természetünkkel magunk kaptunk, hanem amit eszünkkel magunkhoz adtunk. De legyen is elég ennyi a végzetről, vagy ha ez kevés, mert szorít az idő, akkor más alkalommal bővebben és részletesebben beszélhetünk róla.

3 Egyébiránt, hogy többnyire szegényeknek mondanak bennünket, nem szégyenünkre, hanem dicséretünkre válik, mert ahogy a fényűzés bénítja a szellemet, úgy a mértékletesség erősíti. 4 Különbözik hogy volna az szegény, aki nem szűkölködik, aki nem áhítozik idegen vagyona, aki Istenben gazdag? Szegényebb az, akinek bár nagy vagyona van, mégis többet kíván. 5 Megmondom, hogy értem ezt: senki sem lehet oly szegény, mint amilyenek született. A madaraknak nincs örökségük, mégis napról napra megtalálják táplálékukat: ezek is miértünk vannak, hiszen a miénk minden, ha nincs bennünk sóvárgás.

6 Amint tehát a vándor annál könnyebben halad útján, minél kisebb a terhe, úgy a földi vándorlásban is az a boldogabb, aki szegénységgel könnyíti magán, és nem nyög a gazdagság terhe alatt. 7 Máskülönbözik, ha hasznosnak tartanánk a gazdagságot, akkor Istentől kérnénk, hisz bizonyára nekünk is juttathatna valamiképp az, aki a mindenséggel rendelkezik. De mi ahelyett, hogy megszerezzük a vagyont, szívesebben megvetjük; jobb szeretünk becsületesek lenni, inkább béketűrésért könyörgünk, nagyobb örömmel vagyunk jók, mint tékozlók. 8 És hogy az emberi test gyengeségeit érezzük, s hogy szenvedünk, az nem büntetés, hanem próbatétel. Mert erőtlenségek által szilárdul meg az erő, a nyomorúság pedig gyakran az erény iskolája. Hiába, a test és a lélek is veszít rugalmasságából, ha nehézség nem edzi. Hiszen a ti hőseitek, akiket példaképpül állítotok elé, szenvedéseikkel lettek híresekké. 9 Mi is így vagyunk: Isten bennünket is megsegíthet, és nem néz le minket, hiszen ő a mindenség kormányzója, és szereti övéit, hanem szerencsétlenségükben vizsgálja és figyelmeztet meg az embereket, veszedelmükben puhatozza ki az egyes emberek jellemét, élete utolsó percéig fürkészi az ember érzületét abban a biztos tudatban, hogy semmi sem kerülheti el figyelmét. Amint tehát az aranyat tűzben próbálják meg, minket a szorongatásokban.

XXXVII. Mily gyönyörű látvány Istennek az, amikor a keresztény szembeszegül a fájdalommal, amikor szembenéz a fenyegetésekkel, a szenvedésekkel és kínszörrel, amikor nevetve semmibe veszi a halál zajait és a hóhér ijesztését, amikor szabadságát a királyokkal és fejedelmekkel szemben is megőrzi, egyedül Istennek engedelmeskedik, akihez tartozik, amikor győztesként viselkedik azzal szemben, aki elítélte. Hiszen győztes az, aki elérte célját. 2 Melyik katona nem száll szembe bátrabban a veszéllyel, ha vezére nézi? Mert senki sem kap jutalmat addig, míg ki nem állta a próbát. Pedig a hadvezér sem ad olyant, amije neki nincsen: katonája életét nem hosszabbíthatja meg, hanem csak kitüntetéssel jutalmazhatja a katonai szolgálatot. 3 Isten katonája azonban szenvedésében sem marad magára, halálában sem semmisül meg. Ily módon látszatra lehet szerencsétlen a keresztény, de valójában nem. Ti magatok magasztaljátok az égig a szenvedés sújtotta férfiakat, mint például Mucius Scaevolát, aki elhibáztatva a királynak szánt döfést, az ellenség között pusztult volna el, ha jobbát fel nem áldozza. 4 Hát közülünk hányan elviselték egy jajszó nélkül, hogy ne csak jobbuk, hanem egész testük máglyán hamvadjon el, jóllehet lehetőségük volt arra, hogy meg szabaduljanak. 5 De miért férfiakat hasonlítok össze Muciusszal, Aquiliusszal vagy Regulusszal?

Gyermekeink és asszonyaink is megvetik a keresztet, a kínszörrelt, a vadállatokat és a kivégzések minden félelmét, minthogy Isten a fájdalomban való kitartással áldotta meg őket. 6 Mégsem látjátok be, ti szerencsétlenek, hogy nincs olyan ember, aki ok nélkül kívánna bűnhődni, vagy aki a kínszörrelt Isten segítségével nélkül el tudná viselni? 7 Talán megtéveszt benneteket, hogy azok, akik Istenről mit sem tudnak, dúskálnak a pénzben, tisztségeket viselnek, magas hivatalokat töltenek be. A szerencsétlenek azért emelkednek magasra, hogy mélyebbre zuhanjanak. Mert a megöletésre hizlalják ezeket, mint a véres áldozatra szánt barmokat, és megkoszorúzzák őket, mint az áldozati állatokat, hogy bűnhődjenek: egyesek azért jutnak hatalomhoz és uralkodáshoz, hogy meglegyen a szabadság és lehetőség jellemük, erkölcsi felfogásuk és romlott gondolkodásuk érvényesítésére. 8 Hiszen Isten ismerete nélkül miféle boldogság lehet tartós, amikor meghalunk? Álomhoz hasonló az a boldogság: mielőtt megfognánk, kisiklik a kezünk közül. 9 Király vagy? De hiszen te éppúgy félsz, mint ahogy tőled félnek, és bár körülveheted magad nagy testőrséggel, a veszély pillanatában egyedül maradsz. Gazdag vagy? Ámde a szerencsében nem lehet megbízni, és rövid vándorlásunk alatt a sok útra való nem könnyít rajtunk, hanem terhünkre van. 10 Vesszőnyalábbal és bíbor ruhával dicsekszel? Hiú emberi bolondság és üres pompa, ha valaki bíborban tündöklök, de szíve romlott.

Nemes származású vagy, büszkén emlegeted őseidet? De hát mindnyájan egyformán jöttünk a világra, csakis az erény különböztet meg egymástól. 11 Tehát mi, akik a tisztesség és erkölcs szempontjából ítélünk meg mindent, méltán tartjuk magunkat távol gonosz kedvteléseitektől, körmeneteitektől és a látványosságoktól, amelyeknek ismerjük vallási eredetét és elítéljük

ártalmas csábításait. Mert ki ne iszonyodnék az egymással vetélkedő nép őrzésétől a kocsiversenyeken? Ki ne borzadna a hivatásszerű gyilkosságtól a gladiátorjátékokon? 12 Nem csekélyebb az örütség, nem enyhébb az ocsmányság a színházi előadásokon sem, mert hol egy mímusjátékos követ el vagy utánoz paráznaságot, hol egy kiélt színész kelti életre a szerelmet – mások szívében is; majd ugyanó rossz hírbe keveri isteneiteket azzal, hogy fajtalanokodóknak, sopánkodóknak és gyűlölködőknek tünteti fel őket, és megint csak ő tettetett fájdalommal, csalfa arcjátékával és mozdulataival könnyeket csal szeméitekbe. Így tehát a gyilkosságot megkövetelitek a valóságban, és megsiratjátok a koholmányban.

XXXVIII. Hogy pedig megvetjük az áldozatból maradt ételeket és a serleget, amelyből italáldozatot mutattatok be, azzal nem félelemről teszünk tanúbizonyságot, hanem az igazi szabadság megőrzéséről. Mert bár semmiféle cselekvés nem ronthatja meg azt, ami isten sérthetetlen ajándékaként létrejön, mi mégis tartózkodunk ezektől, nehogy bárki is arra a meggyőződésre jusson, hogy engedelmessé válunk a démonoknak, akiknek az áldozatot bemutattatok, vagy hogy szégyelljük vallásunkat. 2 Ki kételkedik abban, hogy szeretjük a tavasz virágait, miközben tavaszi rózsákat szakítunk magunknak, liliomot és más egyebet, ami a virágok között tarka színével és jó illatával kínálkozik? Hiszen hol széthintjük, hol szálanként használjuk őket, hol meg füzéreként hordozzuk a nyakunkban. Azt azonban nézzétek el nekünk, hogy halántékunkat nem övezzük koszorúval; a virág illatát mi rendszerint orrunkkal élvezzük, és nem halántékunkkal vagy hajszálainkkal fogjuk fel.

3 Mi a holtakat sem koszorúzzuk meg. Amiatt én igencsak csodálkozom rajtatok, hogy miként használhattok egy élettelen és érzéketlen halott eltemetésénél fáklyát, és hogyan koszorúzhatjátok meg, amikor az, ha üdvözült, nem szorul rá, ha pedig elkárhozott, úgysem találja örömét a virágban. 4 Mi épp olyan zajtalanul temetjük el halottainkat, amilyen csendesen élünk, és nem teszünk ravatalainkra hervadó koszorút, hanem örökkévaló virágokból font hervadhatatlan koszorút várunk Istentől; és nyugodtan, türelmesen, abban a biztos tudatban, hogy Istenünk bőkezű, a jövő boldogság reménye és az ő jelenlévő fenségébe vetett hit éltet minket. Így boldogan támadunk fel, és már most az eljövendő szemléletében élünk.

5 Hát akkor most feleljen erre Socrates, az attikai bohóc, aki azt mondta magáról, hogy semmit sem tud, és mégis egy család démon nyilatkozatával hetvenkedett; tanakodjék csak Arcesilas, Carneades, Pyrrho és az egész akadémia; Simonides is halasztgassa örökre feleletét: mi megvetjük a bölcselők nagyozolását, mert tudjuk róluk, hogy megrontók, házasságtörők, zsarnokok és saját hibáikat mindig szépítgetik. 6 Mi, akiknek a bölcsessége nem külsőnkben, hanem szívünkben nyilatkozik meg, akiknek nagysága nem a szavakban, hanem az életmódban nyilvánul meg, mi dicsekedhetünk, hogy elértük, amit azok a legnagyobb erőfeszítéssel kerestek,

de megtalálni nem tudtak. 7 Miért vagyunk hálátlanok, miért sajnálkozunk azon, hogy az istenséggel kapcsolatos igazság a mi időnkben lett teljessé? Aknázzuk ki szerencsénket, és a helyes tanítást tegyük vezetőnké: szüntessük meg a babonáságot, tisztítsuk meg az istentelenséget, és tartsuk az igaz vallást.

XXXIX. Miután Octavius befejezte beszédét, ámulatunkban egy ideig szótlanul néztünk magunk elé, és ami engem illet, egészen el voltam ragadtatva, hogy azokat a dolgokat, amiket könnyebb átérezni, mint róluk beszélni, érvekkel, példákkal és odavágó idézetekkel tisztázta, és hogy rosszakaróinkat a bölcselők fegyvereivel verte le, vagyis ugyanazokkal az eszközökkel, amelyekkel ők maguk támadnak bennünket, s azt is bebizonyította, hogy az igazság nem csak könnyen felfogható, hanem kedves is.

XL. Miközben tehát hallgatagon ily gondolatokkal voltam elfoglalva, Caecilius felkiáltott: “Octaviusomat tiszta szívből köszöntöm, de magamat is, és nem várok a bíró ítéletére. Győztünk, mégpedig úgy, hogy különös módon magamat is győztesnek hirdetem. Mert amint ő velem szemben aratott diadalt, úgy én tévedésemet győztem le. 2 Ami tehát a vita legfőbb kérdéseit illeti, elismerem a gondviselést, és engedek Istennel kapcsolatban, s immár közös iskolánk erkölcsi tisztaságát illetően is egyezik a véleményünk. Mindamellet ezek után is megmarad egy s más, ami nem ellenkezik az igazsággal, de bővebb kifejtésre szorul; mindezt holnap – minthogy a nap már lemenőben van – könnyebben megtárgyaljuk, miután általánosságban egyetértünk. 3 “Én pedig” – vágtam közbe – “mindhármunk közt legjobban örvendek annak, hogy szerintem is győzött Octavius, hiszen fölmentett egy igen kellemetlen szereptől, a bírói döntéstől. Szavaim gyengék ahhoz, hogy érdemét kellőképpen méltassam. Az ember tanúbizonysága, vagy egyetlen ember tanúbizonysága keveset nyom a latban. Az ő kiváló adománya Istentől van, aki beszédét ihlette, és aki győzelmét elősegítette. 4 Ezután vidáman, jó kedvben váltunk el egymástól: Caecilius hitének örült, Octavius győzelmének, én pedig az egyik hitének és a másik győzelmének.

Forrás: <http://www.church-bg.eu/blog/minucius-felix-octavius/>